

บทที่ 2

แนวคิด ทฤษฎี และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative meta research) ในเรื่อง “การสังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม : วิธีวิทยาการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพ” ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยทั้งวรรณกรรมด้านแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมเพื่อการแก้ไขปัญหาและพัฒนาสังคม และวรรณกรรมทั่ว ๆ ไป ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการกำหนดกรอบแนวคิด ตลอดถึงการวิเคราะห์สังเคราะห์ ในกระบวนการวิจัยทั้งหมด เพื่อตอบวัตถุประสงค์การวิจัยที่ตั้งไว้ โดยแบ่งเป็น 3 ส่วนหลัก ๆ ได้แก่ 1) ญาณวิทยาตามแนวพุทธปรัชญา 2) หลักพุทธจริยศาสตร์ และ 3) บทบาทและการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมของพุทธบริษัท เช่น พระสงฆ์ ดังนี้

1. ญาณวิทยาตามแนวพุทธปรัชญา
2. แนวคิดเกี่ยวกับธัมมิกสังคมนิยม
3. แนวคิดเกี่ยวกับพุทธเศรษฐศาสตร์
4. แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน
5. พุทธปรัชญาในการพัฒนาสังคม
6. บทบาทของพระสงฆ์
7. กิจกรรมในการพัฒนาสังคมของพระสงฆ์
8. แนวคิดเกี่ยวกับการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมของพระสงฆ์
9. สรุปกรอบแนวคิดในการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ

1. ญาณวิทยาตามแนวพุทธปรัชญา

ในปรัชญาตะวันตก มีปรัชญาสาขาใหญ่อยู่สาขาหนึ่งเรียกชื่อว่าญาณวิทยา (epistemology) หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าทฤษฎีความรู้ (theory of knowledge) ปรัชญาสาขานี้สนใจปัญหาสำคัญอย่างน้อยสองประการ คือ ก. เมื่อมีใครสักคนยืนยันว่า สิ่งนี้คือความรู้ มีหลักเกณฑ์อะไรหรือไม่สำหรับตัดสินว่า นี่คือความรู้ นั้นไม่ใช่ความรู้ หากมี เกณฑ์ดังกล่าวนั้นมีเนื้อหาว่าอย่างไร และ ข. อะไรคือบทบาทที่น่าจะเป็นของสิ่งที่เรียกว่าความรู้ ดังนั้น เมื่อย้อนกลับมาดูหลักพุทธศาสนาเกี่ยวกับเรื่องนี้ ได้มีนักวิชาการหลายท่านที่ได้แสดงทัศนะไว้ ซึ่งส่วนใหญ่

มีความเห็นพ้องต้องกัน หนึ่งในนั้น คือ สมภาร พรหมทา (2542, น. 235-237) ได้ให้สาระสำคัญสรุปได้ว่า ทฤษฎีความรู้ทางพุทธศาสนา เมื่อมองตามเกณฑ์ทฤษฎีความรู้ตะวันตก สามารถแยกออกเป็นสองส่วนเช่นเดียวกัน คือ หนึ่ง อะไรคือสิ่งที่พุทธศาสนาเห็นว่าเป็นเกณฑ์ในการวินิจฉัยว่า ข้อความใดเป็นความรู้ ข้อความใดไม่ใช่ และสอง อะไรคือสิ่งที่พุทธศาสนาเห็นว่า เป็นบทบาทที่ควรจะเป็นของสิ่งที่จัดว่าเป็นความรู้แล้วนั้น

มีพระสูตรที่รู้จักกันดีพระสูตรหนึ่งชื่อ “กาลามสูตร” เนื้อหาของพระสูตรมีว่า คราวหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จผ่านนิคมแห่งหนึ่งชื่อเกสปุตตนิคม ชาวนิคมนี้จำนวนหนึ่งเป็นสกุลใหญ่ชื่อสกุลกาลามะ พวกเขาได้มาเฝ้าพระพุทธองค์แล้วทูลเล่าว่า มีนักคิดและเจ้าลัทธิหลายคนผ่านมายังนิคมของพวกเขา คนหนึ่งมาก็กล่าวว่า ตนมีความคิดอย่างนี้ พร้อมกับนั้นก็วิจารณ์ความคิดของผู้อื่นว่าผิด อีกคนมาก็พูดทำนองเดียวกัน ทั้งหมดต่างก็อ้างว่าแนวคิดของตนจริง ความคิดของคนอื่นผิด สุดท้ายพวกเขาขอให้พระพุทธองค์แสดงหลักเกณฑ์ว่า จะมีวิธีสอบสวนหรือไม่อย่างไร เมื่อมีความเห็นที่แย้งกันอย่างนี้ ความเห็นใดน่าเชื่อถือ พระพุทธองค์ได้ตอบคำถามโดยแบ่งการตอบออกเป็นสองตอน คือ

ตอนแรก ทรงชี้ว่าคนที่อ้างว่า สิ่งนี้คือความรู้ จะอ้างโดยอาศัยฐานอย่างน้อย 10 ประการ คือ

1. อ้างว่าเคยได้ยินได้ฟังสืบ ๆ กันอย่างนั้น
2. อ้างว่าเคยปฏิบัติสืบ ๆ กันอย่างนั้น
3. อ้างว่ามีเสียงลือกันมากว่าเป็นอย่างนั้น
4. อ้างว่าสิ่งนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์หรือตำรา
5. อ้างว่าสิ่งนี้เป็นผลมาจากการไตร่ตรองด้วยตรรกะแล้ว
6. อ้างว่าสิ่งนี้เป็นผลมาจากการไตร่ตรองด้วยนัยยะแล้ว
7. อ้างว่าสิ่งนี้เป็นผลมาจากการไตร่ตรองดูตามอาการแล้ว
8. อ้างว่าสิ่งนี้จริงเพราะเข้ากับแนวคิดของเขาเอง
9. อ้างว่าสิ่งนี้ดูแล้วน่าเชื่อถือ น่าเป็นไปได้
10. อ้างว่าสิ่งนี้ครูของเขาเป็นคนพูดเอง

ตอนสอง ทรงชี้ว่าเมื่อเราได้ฟังการอ้างฐานความรู้สืบอย่างตามที่กล่าวมาในตอนแรกแล้ว เราอย่าเพิ่งปลงใจเชื่อ ให้สอบสวนด้วยตนเองก่อน (อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต, พระไตรปิฎกเล่มที่ 20, ข้อที่ 66, น. 255) ข้อความตรงนี้มีว่า

เมื่อใดที่ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นอกุศล มีโทษ วิญญูชนติเตียน ยึดถือปฏิบัติแล้วยอมก่อให้เกิดโทษทุกข์ เมื่อนั้นท่านทั้งหลายก็สมควรจะละเว้น

ธรรมเหล่านี้เสีย. . . เมื่อใดที่ท่านทั้งหลายรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ปราศจากโทษ วิญญูชนสรรเสริญ ยึดถือปฏิบัติแล้วย่อมอำนวยประโยชน์สุข เมื่อนั้นท่านทั้งหลายจงถือปฏิบัติธรรมเหล่านั้นเถิด

กาลามสูตรมักถูกหยิบยกขึ้นมาอ้างเมื่อมีการเขียนถึงทฤษฎีความรู้ในพุทธศาสนามีผู้ตีความพระสูตรนี้แตกต่างกันออกไป จะอย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าการตีความที่เป็นแนวทางใหญ่ทางหนึ่งคือ การตีความว่ากาลามสูตรเป็นหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธองค์ทรงมีทฤษฎีความรู้แบบประจักษ์นิยม ในที่นี้เราจะยังไม่พิจารณาว่ากาลามสูตรบอกเราว่าพระพุทธองค์ทรงมีทฤษฎีความรู้แบบใด แต่สิ่งที่น่าพิจารณาเป็นเรื่องแรกก็คือ ข้อความตอนแรกบอกเราว่ามีแหล่งความรู้จำนวนหนึ่งที่นักคิดและเจ้าลัทธิในอินเดียสมัยนั้นใช้เป็นฐานในการสนับสนุนแนวคิดของตน แหล่งความรู้สืบข้อข้างต้นนี้หากจัดรวมเป็นกลุ่มตามลักษณะที่ใกล้เคียงกันอาจจัดได้เป็น 3 กลุ่มคือ

1. ประเพณีและเสียงของคนส่วนใหญ่ (ข้อ 1-3)
2. คัมภีร์และบุคคลที่น่าเชื่อถือ (ข้อ 4 และ 10)
3. การคิดด้วยกระบวนการวิธีแบบต่าง ๆ (ข้อ 5-9) ซึ่งแยกประเภทเป็น 3 คือ
 - 3.1 คิดด้วยกระบวนการวิธีแบบนิรนัย (ข้อ 5)
 - 3.2 คิดด้วยกระบวนการวิธีแบบอุปนัย (ข้อ 6)
 - 3.3 คิดด้วยกระบวนการวิธีนิรนัยกับอุปนัยผสมผสานกัน (ข้อ 7-9)

นอกจากนี้ สมภาร พรหมทา (2542, น. 238-239) ยังเห็นว่า แหล่งความรู้สามหมวดข้างต้นไม่มีประสาทสัมผัสรวมอยู่เลย ที่มีผู้ตีความว่ากาลามสูตรชี้ว่า พระพุทธองค์ทรงมีความรู้แบบประจักษ์นิยมก็เพราะในบรรดาแหล่งความรู้ทั้งหมดที่ยกมาแล้วตรัสเตือนให้เราตั้งข้อสงสัยอย่าเพิ่งด่วนเชื่อถือ ไม่มีประสาทสัมผัสรวมอยู่ด้วยเลย นี่ย่อมอาจแปลความหมายได้ว่า พระองค์ทรงเห็นว่าประสาทสัมผัสเป็นแหล่งความรู้ที่เชื่อถือได้ จึงไม่ทรงนำมารวมไว้ในบรรดาสิ่งที่ทรงชี้ให้เราสอบสวนเหล่านี้ การตีความดังกล่าวนี้ดูจะสอดคล้องกับข้อความตอนที่สองในกาลามสูตรที่พระพุทธองค์ทรงชี้ให้ชาวเกสปุตตนิคมสอบสวนข้อเสนอบรรดาเจ้าลัทธิทั้งหลายด้วยตนเอง แม้ว่าข้อความชี้ชวนให้สอบสวนนี้จะมุ่งไปที่เรื่องทางจริยศาสตร์ แต่ก็อาจประยุกต์อธิบายเรื่องทางญาณวิทยาด้วยเช่นกัน

การที่พระพุทธองค์ตรัสให้ตรวจสอบความรู้จากแหล่งต่าง ๆ ก็เพื่อไม่ให้เราตกเป็นทาสของความรู้ เพราะความรู้ประเภทต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลกนี้ เป็นความรู้ที่ยังไม่บริสุทธิ์ที่สามารถนำมาปฏิบัติได้เลย ซึ่งถ้าเป็นความรู้ที่ดี ก็สามารถอำนวยประโยชน์ให้แก่ผู้นำไปปฏิบัติ แต่ถ้าเป็นความรู้ที่ไม่ดี ก็จะเกิดเป็นโทษทั้งแก่ตนเองและสังคมส่วนรวม ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสให้

ตระหนัก อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อให้หยุดคิดวิเคราะห์สังเคราะห์เสียก่อน แต่ไม่ได้หมายความว่า พระพุทธองค์ตรัสไม่ให้เชื่ออะไรเลย ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต, 2546, น. 651) กล่าวว่า

พึงเข้าใจคำว่า “อย่าเพิ่งปลงใจเชื่อ” นั้นหมายถึงการไม่ตัดสินใจหรือลงความเห็นแน่นอนเด็ดขาดลงไปเพียงเพราะเหตุดังกล่าว และไม่ควรถือความเลเย็ดไปว่าพระพุทธเจ้าทรงสอนไม่ให้เชื่อสิ่งเหล่านี้และให้เชื่อสิ่งอื่นนอกจากนี้ ควรเข้าใจว่าแม้แต่สิ่งเหล่านี้ซึ่งบางอย่างก็เลือกเอามาแล้วว่าเป็นสิ่งที่น่าเชื่อถือที่สุด (หลักพุทธธรรม) ท่านก็ยังเตือนไม่ให้ด่วนเชื่อ ไม่ให้ถือเป็นเครื่องตัดสินเด็ดขาด เพราะยังอาจผิดพลาดได้ จะต้องใช้ปัญญาพิจารณาไตร่ตรองให้รอบคอบถี่ถ้วนก่อน

นอกจากนี้ พระสูตรนี้ยังมีนัยที่บ่งถึงความสำคัญของการได้ประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง การที่เราจะรู้ว่าสิ่งใดดีหรือไม่ดี มีโทษหรือไม่โทษ มีประโยชน์หรือไม่ประโยชน์ มีผู้รู้ดีเตียนหรือไม่มีผู้รู้ดีเตียน ฯลฯ เราจะต้องได้ประพฤติปฏิบัติหรือทำสิ่งนั้นด้วยตนเอง การได้ประสบด้วยตนเองจะทำให้ความเชื่อความเห็นของเราได้รับการพิสูจน์อีกทางหนึ่ง (พระมหาวิชัย ผลเจริญ, 2544, น. 183)

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้เป็นการสังเคราะห์องค์ความรู้จากงานวิจัยเชิงคุณภาพที่เกี่ยวกับการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการแก้ไข เปลี่ยนแปลงและพัฒนาสังคมเพื่อให้เกิดสันติสุข ดังนั้น การเรียนรู้เกี่ยวกับญาณวิทยาตามแนวพุทธปรัชญา จึงถือว่ามีสำคัญและมีประโยชน์ในทางปฏิบัติอย่างน้อยสองประการด้วยกัน คือ หนึ่ง เพื่อทำความเข้าใจว่า ความรู้ทางพุทธศาสนา คืออะไร อะไรที่พุทธศาสนาเรียกว่า ไม่ใช่ความรู้ รวมทั้งท่าทีของพุทธศาสนาที่มีต่อองค์ความรู้ประเภทต่าง ๆ เป็นเช่นไร และสอง เพื่อปรับประยุกต์องค์ความรู้ทางพุทธศาสนาให้มีความเป็นบูรณาการกับศาสตร์สาขาต่าง ๆ เช่น รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ สวัสดิการสังคม นักศึกษาวิจัยจึงต้องตระหนักถึงหลักพุทธธรรมในประเด็นต่าง ๆ ซึ่งถือว่าเป็นทฤษฎีความรู้ที่สมบูรณ์ที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ต่าง ๆ ทางสังคม เพราะถ้าสามารถนำหลักพุทธธรรมที่มีอยู่มากมายมาปรับใช้กับสถานการณ์ต่าง ๆ ทางสังคมได้อย่างถูกต้อง ประโยชน์สุขต่าง ๆ ก็จะตกอยู่กับประชาชนทั่วไป จะเป็นการสร้างองค์ความรู้และการถ่ายทอดองค์ความรู้ทางพุทธธรรมที่มีประโยชน์ต่อการแก้ไข เปลี่ยนแปลงและพัฒนาสังคมต่อไปในอนาคตอีกด้วย

ด้วยเหตุนี้ การที่จะรู้และเข้าใจอย่างแจ่มชัดในหลักการของพุทธศาสนาที่สามารถนำไปปรับประยุกต์ใช้ในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาสังคมอย่างได้ผล ผู้วิจัยจะต้องมีความรู้และความเข้าใจอย่างเพียงพอต่อญาณวิทยาตามแนวพุทธปรัชญา ที่สามารถแยกแยะได้ว่าอะไรคือความรู้และ/หรือไม่ใช่ความรู้ และท่าทีของพุทธศาสนาที่มีต่อความรู้และ/หรือไม่ใช่ความรู้ที่จะ

เป็นประโยชน์ในทางปฏิบัติในการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพ (qualitative meta research) อันจะส่งผลให้การวิเคราะห์สังเคราะห์เชิงตีความ (interpretive) ในเรื่องปรัชญา แนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม เป็นไปอย่างรัดกุม เป็นบูรณาการและรอบด้าน พร้อมกันนี้ผู้วิจัยจะได้ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวกับหลักพุทธศาสนาและบทบาทของพุทธบริษัท เช่น พระสงฆ์ โดยแบ่งออกเป็นสองส่วนคือ ส่วนที่หนึ่ง เรียกว่า “หลักพุทธธรรมกับการพัฒนาสังคม” คือ หลักพุทธจริยศาสตร์ ที่เป็นหลักการใหญ่ที่พระพุทธรองค์ได้ทรงวางไว้ให้พุทธบริษัทได้ปฏิบัติ เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขต่อสังคมและ/หรือกฎเกณฑ์ที่พุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับสังคมทั้งระบบ เพื่อให้สังคมนำไปปฏิบัติ โดยมีจุดมุ่งหมายอยู่ที่ความเจริญอกงามหรือเรียกว่า หลักการพัฒนาสังคมนั่นเอง และส่วนที่สอง เรียกว่า “พระสงฆ์กับการพัฒนา” เป็นกิจกรรมที่พระสงฆ์ในฐานะตัวแทนหลักของสถาบันศาสนาได้นำเอาหลักธรรมที่เป็นหลักการใหญ่ในส่วนที่หนึ่งไปปรับประยุกต์ใช้กับปัจเจก กลุ่มชน ชุมชน สังคม เพื่อการแก้ไข เปลี่ยนแปลงและพัฒนาให้เกิดสันติสุขตามบทบาทหน้าที่ที่เป็นอยู่ผ่านกระบวนการกิจกรรมต่าง ๆ ดังกล่าวมาในส่วนที่หนึ่งนั้น ในฐานะที่กิจกรรมต่าง ๆ เป็นรูปธรรมของการปฏิบัติจริงของงานพัฒนา โดยมีรายละเอียด ดังนี้

2. แนวคิดเกี่ยวกับธัมมิกสังคมนิยม

แนวคิดเกี่ยวกับธัมมิกสังคมนิยม (Dhammic Socialism) มีนักคิดนักวิชาการทางพุทธศาสนาเสนอไว้ในหลาย ๆ เรื่อง เช่น ธัมมิกเศรษฐศาสตร์ ซึ่งทั้งหมดเป็นการนำเสนอต่อยอดจากหลักธัมมิกสังคมนิยมของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ, 2542, น. 40-53) ที่ได้แสดงไว้ว่า สังคมมนุษย์จะต้องมีการช่วยเหลืออุดหนุนซึ่งกันและกัน ไม่ให้เอาวัดเอาเปรียบกัน โดยให้มองว่า มนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลายในโลกล้วนเป็นเพื่อนร่วมสุขร่วมทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตายด้วยกันทั้งหมดทั้งสิ้น ดังนั้น สังคมจึงต้องยึดหลักธัมมิกสังคมนิยม คือหมายความว่า ทุกคนที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคมจะต้องไม่เอาส่วนเกิน เอาแต่เท่าที่จำเป็นหรือพอดี เพื่อว่าส่วนที่เหลือจากนั้นจะได้ตกไปเป็นของผู้อื่นหรือของสังคม นี่เป็นการมองในแง่ของเศรษฐกิจ แต่เมื่อมองในแง่ของสังคมที่ประกอบไปด้วยส่วนต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านการเมืองการปกครอง ด้านการศึกษาของสังคมหรือที่เรียกว่า สังคมศาสตร์ ทุกส่วนของสังคมจะต้องประกอบด้วยธรรม ดำรงอยู่ด้วยธรรม คือทุกส่วนจะต้องเป็นธัมมิกสังคมนิยม สังคมจึงจะเป็นไปได้ การเมืองการปกครองก็ต้องเป็นธัมมิกการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ ก็เป็นธัมมิกเศรษฐกิจ สังคมศาสตร์ก็เป็นธัมมิกสังคมศาสตร์ และในที่สุดสังคมทั้งหมดก็จะเป็น “ธัมมิกสังคมนิยม” โดยมีหลักสั้น ๆ ตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติว่า ทุกคนอย่ากอบโกยส่วนเกิน พยายามเจียดส่วนเกินออกไปเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นให้ได้ แต่ไม่ได้ห้ามว่า

ไม่ให้ผลิตส่วนเกิน ทุกคนมีสิทธิและสมควรอย่างยิ่งที่จะผลิตส่วนเกิน แต่ว่าส่วนเกินนั้นควรจะ
 เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่สังคม เพราะฉะนั้น ประเวศ วะสี (2538, น. คำนำ) จึงได้ให้สาระสำคัญ
 สรุปได้ว่า หลักธัมมิกสังคมนิยม จะต้องประกอบไปด้วย 1) ต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม
 2) ต้องมีการควบคุมตนเองไม่ให้เกิดการละเมิดประโยชน์ของส่วนรวมและเอื้อเพื่อเอื้อแก่กัน นั่น
 คือ ให้กินอยู่แต่พอดี มีใช้การกินดีอยู่ดีตามปรัชญาของลัทธิบริโภคนิยม 3) ต้องมีความเคารพต่อ
 สรรพชีวิตและมีเมตตากรุณาต่อกัน ซึ่งหลักทั้งสามข้อจะช่วยส่งเสริมในเรื่องสันติภาพของ
 มวลมนุษยชาติ ในลำดับต่อไปผู้วิจัยจะได้นำเสนอรายละเอียดของแนวคิดธัมมิกสังคมนิยม ดังนี้ คือ

2.1 ลักษณะของธัมมิกสังคมนิยม

ธัมมิกสังคมนิยม คือ สังคมที่มีธรรมะหรือความถูกต้อง กล่าวคือเป็นสังคมที่มีอิสรภาพ
 หรือความสงบสุข อิสรภาพและความสงบสุขนั้นเป็นเรื่องเดียวกัน เมื่อใดเราพูดว่ามีความสงบสุข
 แปลว่ามีอิสรภาพ เมื่อใดเราพูดว่ามีความสงบสุข แปลว่ามีความสงบสุข อิสรภาพคือการหลุดพ้นจาก
 ความบีบคั้น การมีความบีบคั้นคือการไม่มีอิสรภาพ คือการขาดความสงบสุข การมีความสุขคือ
 การหลุดพ้นจากความบีบคั้น คือการมีอิสรภาพ ความบีบคั้นมีอยู่สี่ประเภทด้วยกัน คือ ประเภทแรก
 ความบีบคั้นทางกายหรือทางวัตถุ ประเภทที่ 2 ความบีบคั้นทางสังคม ประเภทที่ 3 ความบีบคั้น
 ทางจิต และประเภทสุดท้าย ความบีบคั้นทางปัญญา ลักษณะของธัมมิกสังคมนิยมก็คือ การหลุดพ้น
 จากความบีบคั้นทั้งสี่ประการ (ประเวศ วะสี, 2538, น. 13-20) นั่นคือ

2.2 การหลุดพ้นจากความบีบคั้นทางกายหรือทางวัตถุ

เรื่องทางกายหรือทางวัตถุ นั้น หมายถึง เศรษฐกิจ สุขภาพ สิ่งแวดล้อม เพราะถ้ามอง
 อย่างต้นเรื่องเหล่านี้เป็นแค่เรื่องทางกายทางวัตถุ เรื่องเศรษฐกิจ เช่น ความยากจนเกินไปก็เป็น
 ความบีบคั้น มีความทุกข์ เกิดมีปัญหาด่าง ๆ เกิดพฤติกรรมเบี่ยงเบนและเกิดเรื่องรุนแรงต่าง ๆ
 เพราะฉะนั้น สังคมที่มีอิสรภาพทางวัตถุ มนุษย์ทุกคนต้องมีวัตถุปัจจัยที่จำเป็นเพียงพอต่อการ
 เลี้ยงชีพเลี้ยงครอบครัว

เรื่องของสุขภาพต้องถือว่าเป็นเรื่องการให้อิสรภาพด้วย ถ้าเราเจ็บป่วยเป็นไข้เป็น
 มะเร็งเป็นเอดส์อะไรต่าง ๆ ก็ก่อให้เกิดสภาวะบีบคั้นทั้งกับตัวเอง ครอบครัว ญาติมิตร และสังคม

เรื่องสิ่งแวดล้อมก็เห็นชัดมากขึ้น ถ้าสิ่งแวดล้อมไม่ดีก็ก่อให้เกิดความบีบคั้น คนใน
 กรุงเทพฯ ขณะนี้มีความทุกข์ทั้งหมด เพราะการจราจรติดขัด อยู่กันแน่นเกิน สิ่งแวดล้อมแน่นเกิน

เกิดความบีบคั้น การทำลายสิ่งแวดล้อมในชนบท ทำลายป่าไม้ ทำลายป่าชายเลน ทำลายต้นน้ำ ลำธารต่าง ๆ ก่อให้เกิดความบีบคั้นกับมนุษย์ ทำให้เกิดความยากจน ความแห้งแล้ง เกิดวิกฤตการณ์ เรื่องการขาดน้ำ เป็นต้น เพราะฉะนั้น ต้องนับเอาเรื่องสิ่งแวดล้อมเข้ามารวมในเรื่องของอิสรภาพ หรือตรงข้ามคือความบีบคั้นด้วย มนุษย์จำเป็นต้องมีสิ่งแวดล้อมที่ถูกต้องจึงจะมีอิสรภาพ

2.3 การหลุดพ้นจากความบีบคั้นทางสังคม

อิสรภาพเป็นเรื่องสำคัญทุก ๆ ระดับ ถ้าประเทศไม่มีอิสรภาพถูกประเทศอื่นยึดเป็น เมืองขึ้นก็ดี ถูกครอบงำก็ดี ก็จะมีปัญหาความเดือดร้อนต่าง ๆ อย่างที่หลายประเทศได้ประสบ คือ มีมหาอำนาจเข้ามายึดเป็นเมืองขึ้น มาปล้นสะดมเอาทรัพยากรต่าง ๆ เอากลับไปใช้ใน ประเทศของตัวเอง ทำให้ประเทศเหล่านั้นยากจนลง ทำลายสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ นานา เพราะฉะนั้น จึงต้องมีอิสรภาพทุกระดับตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชน ในสังคมที่ใหญ่ขึ้น ระดับประเทศ ระดับ ระหว่างประเทศ

สังคมต้องมีประสิทธิภาพในการแก้ปัญหาด้วยสันติวิธี ถ้าไม่มีความสามารถในการ แก้ปัญหาด้วยสันติวิธีก็จะเกิดความรุนแรงขึ้น ต้องไม่มีการปกครองด้วยการรวมศูนย์อำนาจเป็น เผด็จการ อย่างในประเทศไทย การที่มีปัญหาต่าง ๆ มากและการแก้ปัญหาต่าง ๆ เป็นไปได้ยาก เพราะมีการรวมศูนย์อำนาจทุก ๆ ประการ รวมศูนย์อำนาจทั้งทางการปกครอง รวมศูนย์อำนาจ ทางการเมือง รวมศูนย์อำนาจทางเศรษฐกิจ รวมศูนย์อำนาจทางวัฒนธรรม รวมศูนย์อำนาจ ทางการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ รวมศูนย์ไปทั้งหมด ประชาชนส่วนใหญ่ไม่เข้าใจ ประเด็นนี้ ประเด็นเรื่องการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองการปกครองอาจเข้าใจง่าย แต่การรวม ศูนย์อำนาจทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นเรื่องร้ายแรงมาก คนจะไม่ค่อยเข้าใจ ถ้าเราเข้าใจเรื่องวัฒนธรรม และส่งเสริมเรื่องความหลากหลายของวัฒนธรรมของชุมชนท้องถิ่น สังคมจะมีทางออก ความเครียดจะลดลง เปิดทางเลือกให้สังคมเต็มไปด้วยแผ่นดิน เพราะทุกแห่งหนจะมีประวัติศาสตร์ ของตัว มีวัฒนธรรมของตัวเอง มีศักดิ์ศรีของตัวเอง

2.4 การหลุดพ้นจากความบีบคั้นทางจิต

จิตที่ลดความโลภ ความโกรธ ความหลง จะมีอิสรภาพมากขึ้น มนุษย์แม้ว่ารวยแม้มีฐานะดีก็ไม่หลุดพ้นจากความบีบคั้นทางจิตใจของตัวเอง จิตใจของตัวเองยังบีบคั้นตัวเองอยู่ เรียกว่าไม่มีอิสรภาพ การเข้าถึงธรรมชาติ ซึ่งเรากล่าวว่ธรรมชาติคือธรรมชาติ การเข้าถึงความหลากหลาย

ของธรรมชาติ เข้าถึงความงามของความหลากหลายของธรรมชาติ จะทำให้จิตใจเราประสบความสุขความสงบ เกิดความเข้าใจในธรรมชาติ เกิดความรักในเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติ ตรงนี้เป็นสิ่งที่ขาดหายไปจากจิตใจของคนไทยและมนุษย์ในโลกมากขึ้นทุกที ๆ ถ้ามีปรอทหรือมีเครื่องวัดความรักในโลกจะพบว่ามันน้อยลง ขณะนี้โลกทั้งโลกเห็นแก่เงินเป็นสำคัญ ความรักเพื่อนมนุษย์นั้นน้อยลง ๆ ความรักธรรมชาติก็น้อยลง ๆ อันนี้เป็นเหตุทำให้เกิดความรุนแรงความวิฤติขึ้น เพราะฉะนั้น การที่จะหลุดพ้นจากความบีบคั้นได้ จะต้องหลุดพ้นจากความบีบคั้นของความเห็นแก่ตนเองก่อน จึงจะเกิดความรักเพื่อนมนุษย์ขึ้นได้ จำเป็นต้องมีสติ มีสมาธิ จึงจะหลุดพ้นจากความบีบคั้นของจิตใจตนเองได้ ปุณฺณยาคที่จะไม่ล่วงเข้าไปสู่ความผิดหรืออกุศลจากสิ่งต่าง ๆ ที่รับรู้เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ถ้าไม่มีสติตามรู้ทันจะเกิดอกุศลมูลขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้น เพราะฉะนั้น การที่จิตจะหลุดพ้นจากความบีบคั้นไปได้ จำเป็นต้องเจริญสติเจริญสมาธิ ซึ่งขาดหายไปจากการศึกษาของคนในปัจจุบัน

2.5 การหลุดพ้นจากความบีบคั้นทางปัญญา

ความไม่รู้เป็นความบีบคั้น การที่เราไม่รู้อะไรเข้าใจธรรมชาติตามความเป็นจริง จะทำให้เราหลุดพ้นจากความบีบคั้น ที่จริงตรงนี้เป็นเรื่องเข้าใจไม่ยาก แต่คนส่วนใหญ่จะไม่เข้าใจ นักเรียนที่เรียนหนังสืออยู่ส่วนใหญ่ จะมีความทุกข์และไม่ชอบครู เวลาที่นักเรียนมีความสุขที่สุดคือตอนเขาประกาศว่าครูไม่มาสอน เวลาที่ครูไม่มาสอนนักเรียนจะเฮกันทั้งชั้น เพราะตอนครูมาสอนก่อให้เกิดความทุกข์ขึ้น เพราะครูสอนไม่เก่ง ไม่แจ่มแจ้ง พอครูสอนไม่เก่งไม่แจ่มแจ้งมันก่อให้เกิดความทุกข์

ความทุกข์คือความบีบคั้น บีบคั้นจากความไม่รู้ ถ้ารู้จะเกิดความเป็นอิสระขึ้น จะมีความสุข คนเรามีความสุขจากความรู้อันใด รู้อะไรแจ่มแจ้งขึ้นจะมีความสุข เวลาเราเรียนอะไร ถ้ามีครูที่อธิบายให้แจ่มแจ้งแล้วเราจะมีสุขมาก นักเรียนจะรักครูบางคนประมาณสัก 10 เปอร์เซ็นต์ของจำนวนครูทั้งหมด ครูที่สอนแล้วเกิดความแจ่มแจ้ง นักเรียนจะมีความสุขเกิดความรักขึ้น เพราะฉะนั้น ต้องมีการหลุดพ้นจากความบีบคั้นทางปัญญา

มนุษย์ต้องเข้าใจธรรมชาติตามความเป็นจริง ต้องมีความรู้ที่ทำให้เป็นอิสระ ต้องมีความสามารถที่จะเรียนรู้ต่อเนื่องได้ เพราะสิ่งต่าง ๆ เป็นอนิจจัง ถ้าเราเรียนมาครั้งหนึ่งแล้วไม่เรียนต่อเนื่อง เราจะเข้าไปสู่ความไม่รู้ เอาแต่เรื่องอดีตมาจับกับเรื่องปัจจุบันซึ่งมันไม่เข้ากัน วินาทีหนึ่งผ่านไปก็ไม่เหมือนเดิมแล้ว อย่างที่มีคนกรีกบอกว่า ไม่มีมนุษย์คนใดสามารถข้ามแม่น้ำสายเดียวกันได้เกินกว่าหนึ่งครั้ง พอข้ามไปเขาก็เปลี่ยนไป แม่น้ำสายนั้นก็เปลี่ยนไปแล้วไม่ใช่โมเลกุลเดิม

ของน้ำนั้นอีกแล้ว ถึงแม้จะเห็นเป็นแม่น้ำเหมือนเดิมก็ไม่ใช่อัญเดิมอีกแล้ว สิ่งต่าง ๆ ล้วนเป็นอนิจจังทั้งสิ้น ถ้าเราไม่เรียนรู้อย่างต่อเนื่องเราจะเข้าไปสู่ความตีบตันทางปัญญา จะไม่เข้าใจสิ่งต่าง ๆ ตามที่เป็นจริง เพราะฉะนั้น จึงจำเป็นต้องมี “วัฒนธรรมของการเรียนรู้”

เพราะฉะนั้นกล่าวโดยสรุป ธรรมิกสังคัมเป็นสังคัมที่มีอิสรภาพ หลุดพ้นจากความบีบคั้น 4 ประการด้วยกันคือ หนึ่งทางกายหรือทางวัตถุ สองทางสังคัม สามทางจิต สี่ทางปัญญา ซึ่งจะกินความหมดทุกสิ่งทุกอย่างทุกเรื่องทั้งเรื่องเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม การเมือง ประชาธิปไตย จิตใจ ปัญญา ทั้งหมดทั้งสิ้น พิจารณาโดยใช้หลักการทั้งสี่ซึ่งเป็นหลักการทางพุทธศาสนาที่นำมาใช้มองซึ่งพุทธศาสนานั้นเน้นเรื่องอิสรภาพทั้งสิ้น นั่นเป็นลักษณะของธรรมิกสังคัมโดยย่อ

3. แนวคิดเกี่ยวกับพุทธเศรษฐศาสตร์

พุทธเศรษฐศาสตร์ (Buddhist economics) หรือเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ มีลักษณะที่สำคัญคือ เป็นเศรษฐศาสตร์ทางสายกลาง หรือเศรษฐศาสตร์มัชฌิมาปฏิปทา หมายถึงเศรษฐกิจแบบทางสายกลาง คือ ความพอดี ความรู้จักประมาณ ไม่เบียดเบียนหรือเอาเปรียบกัน เทียบกับคำที่ใช้กันในปัจจุบัน คือ ความสมดุล/ดุลยภาพ และที่กล่าวว่า เป็นทางสายกลาง เป็นมัชฌิมา ความพอดี ความสมดุล ก็คือ จุดที่คุณภาพชีวิตกับความพึงพอใจมาบรรจบกัน หมายความว่า เป็นการได้รับความพึงพอใจด้วยการตอบสนองของความต้องการคุณภาพชีวิต โดยทำนองนี้ ตัวกำหนดเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ก็คือ มัตตัญญูตา/ความรู้จักประมาณ รู้จักพอดี ในการบริโภค ในคำสอนแสดงข้อปฏิบัติของพุทธศาสนิกชนโดยเฉพาะพระสงฆ์ เมื่อจะบริโภคอะไร ก็ต้องพิจารณาเหตุผลหรือความมุ่งหมายของการบริโภคตามสูตรที่ว่า “เราจะพิจารณาโดยแยกคายแล้วฉันบิดนขาต” พิจารณาทุกอย่างไม่ว่าจะบริโภคอะไร มิใช่การบริโภคเพื่อความสนุกสนานเพื่อความลุ่มหลง มัวเมา มิใช่เพื่อโก้ หรูหรา ฟุ่มเฟือย แต่บริโภคเพื่อความดำรงอยู่ เพื่อความเป็นไปได้แห่งร่างกายนี้ เพื่อกำจัดทุกข์เวทนาเก่าคือความหิว และเพื่อป้องกันทุกข์เวทนาใหม่มิให้เกิดขึ้น (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2538, น. 52)

หลักการดังกล่าวเป็นการเน้นการพัฒนาระบบเศรษฐกิจทางเลือกใหม่ พัฒนาวัตถุเพียงเพื่อตอบสนองของคุณภาพชีวิตและเพื่อเป็นฐานในการพัฒนาด้านจิตใจให้มีความเป็นมนุษย์สูงขึ้นเป็นการพัฒนาเศรษฐกิจที่มุ่งไปสู่สันติภาพของโลกโดยมีหลักพุทธธรรมเป็นฐานคิดและฐานปฏิบัติการสำคัญ นอกจากนี้ ยังมีนักคิดนักวิชาการอีกหลายท่านในทางเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ที่ให้ความสำคัญแก่พุทธเศรษฐศาสตร์หรือเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ยกตัวอย่างเช่น อภิชาติ พันธเสน (2547, น. 3-5, น. 679) ที่มีแนวคิดเชิงบูรณาการระหว่างพุทธกับตะวันตกว่า

พุทธเศรษฐศาสตร์ หมายถึง การนำคำสอนของพระพุทธเจ้ามาประยุกต์เข้ากับแนวคิดในวิชาเศรษฐศาสตร์ที่พัฒนาขึ้นมาจากอารยธรรมตะวันตก ในส่วนที่เป็นพุทธธรรมที่จะนำมาประยุกต์กับวิชาเศรษฐศาสตร์ตะวันตก เป็นการทำความเข้าใจเกี่ยวกับสภาวะความเป็นจริงของตัวมนุษย์และความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งมีมุมมองที่แตกต่างจากวิชาเศรษฐศาสตร์ตะวันตก ทั้งนี้เพื่อทำความเข้าใจตัวมนุษย์ให้ครบถ้วนอย่างรอบด้าน ด้วยเหตุที่วิชาเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก มีมุมมองเกี่ยวกับตัวมนุษย์ที่ไม่ครบถ้วนอย่างรอบด้าน เป็นการนำความจริงบางส่วนมาเน้นหรือขยายจนเกินความเป็นจริง จนนำไปสู่ข้อสรุปที่ผิดพลาด จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องนำเอากระบวนทัศน์แบบพุทธเข้ามาประยุกต์ เพราะสามารถช่วยให้เข้าใจตัวมนุษย์ในมิติที่กว้างขวางและลึกซึ้งกว่า และเพื่อใช้ปรับแก้ข้อสรุปที่ผิดพลาดอันเกิดจากกรอบความคิดที่แคบกว่าของเศรษฐศาสตร์กระแสหลักที่มีได้อยู่บนฐานของความเป็นจริง (autistic economics) จะเห็นได้ว่า ทั้งสองศาสตร์มีจุดเน้นที่แตกต่างกัน โดยเศรษฐศาสตร์กระแสหลักมีจุดเน้นที่ “ความพึงพอใจสูงสุดของปัจเจกบุคคลและสวัสดิการสังคมสูงสุดสำหรับสังคม” ขณะที่พุทธเศรษฐศาสตร์มีจุดเน้นที่ “ศานติสุขคือความสุขที่เกิดจากความสงบเย็น (ทั้งร่างกายและจิตใจ) ของปัจเจกบุคคลและสังคม” ดังนั้น เมื่อกล่าวโดยสรุปของพุทธเศรษฐศาสตร์ จึงหมายถึง “ความรู้ที่ว่าด้วยการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่จะทำให้ปัจเจกบุคคลและสังคมบรรลุซึ่งศานติสุขจากการมีชีวิตอยู่ในโลกของวัตถุ ภายใต้เงื่อนไขของการมีทรัพยากรที่จำกัด” และในอีกความหมายหนึ่ง หากเมื่อมีการนำหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ไปประยุกต์ใช้ในการแก้ไข เปลี่ยนแปลงและพัฒนาสังคมร่วมกับเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก สามารถนำเอาหลักพุทธเศรษฐศาสตร์ 7 ประการ ไปประยุกต์ใช้ได้ ดังนี้คือ 1) การเน้นการพึ่งตนเอง 2) การเน้นการใช้ชีวิตอย่างไม่ประมาท 3) การเน้นอธิษฐาน หรือการละเว้นจากการสร้างเงื่อนไขที่ก่อให้เกิดความรุนแรง 4) การเน้นการดำเนินชีวิตและประกอบอาชีพการทำงานที่เป็นประโยชน์ สุจริต และมีมานะอดทน หรือสมาธิอาชีพ 5) การเน้นการไม่เบียดเบียนตนเองและคนอื่น 6) การพยายามละกิเลสและความโลภ และ 7) การเน้นความซื่อสัตย์ สุจริต มีความละเอียดและเกรงกลัวการกระทำความผิด ซึ่งทั้งหมดจะนำไปสู่ความสงบสุขของสังคม อันถือว่าเป็นสวัสดิการสังคมขั้นสูงสุด

ดังนั้น เพื่อให้ความต้องการบริโภควัตถุบรรลุประโยชน์สูงสุดในทางพุทธเศรษฐศาสตร์ มนุษย์ต้องบริโภคด้วยความมีสติสัมปชัญญะไม่บริโภคด้วยความลุ่มหลง บริโภคด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่นในวัตถุจนเกินไป ซึ่งจะส่งผลให้เดือดร้อนในภายหลังได้ ในเรื่องการผลิต ก็ผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการจำเป็น นอกเหนือจากนั้นก็กระจายไปสู่กลุ่มชนต่าง ๆ ของสังคมเพื่อให้ส่วนเกินนั้นไม่สูญเปล่า เกี่ยวกับการบริโภคที่ไม่เน้นวัตถุจนเกินไปมีหลักการที่สำคัญ ๆ ดังนี้ คือ

1. ความสุขของคนเรามีได้ขึ้นอยู่กับการบริโภคด้านวัตถุ แต่ขึ้นอยู่กับทำให้บริการหรือการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์เพื่อความทุกข์ของเพื่อนมนุษย์
 2. การบริโภคย่อมมีขอบเขตที่แน่นอน เราประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจมิใช่เพื่อหากำไรสูงสุด แต่เราทำเศรษฐกิจเพื่อรักษาระดับความเป็นอยู่ให้อยู่ในทางสายกลางนั่นคือ ให้อยู่ในระดับพอดี
 3. เมื่อเป็นเช่นนี้ ทรัพยากรต่าง ๆ ก็จะกระจายไปทั่วสังคมได้ ความเหลื่อมล้ำระหว่างกลุ่มชนต่าง ๆ จะลดน้อยลงไปและเมื่อการบริโภคมีจำกัดอยู่ในทางสายกลาง ความจำเป็นที่จะต้องแสวงหารายได้ให้มากก็ย่อมหมดไป เราจึงสามารถเอาเวลาที่มีอยู่ไปทำอย่างอื่นเพื่อสังคมได้ การแข่งขันไม่มี ความตึงเครียดไม่มี ภาวะสังคมก็เต็มไปด้วยสุขภาพจิตที่ดี
 4. เมื่อการบริโภคมีลักษณะจำกัด เรียบง่ายในการผลิตจึงไม่จำเป็นที่จะต้องใช้เทคโนโลยีระดับสูง ปัจจัยการผลิตที่นำเข้ามาจากต่างประเทศที่ฟุ่มเฟือยก็จะหมดไป เศรษฐศาสตร์ชาวพุทธเน้นการผลิตระดับท้องถิ่น ให้ท้องถิ่นได้ผลิตร่วมกัน โดยคนท้องถิ่น โดยทรัพยากรท้องถิ่น เพื่อคนท้องถิ่นเอง แต่จะแลกเปลี่ยนก็ต่อเมื่อท้องถิ่นนั้น ๆ ไม่สามารถผลิตได้ ให้ไปแลกเปลี่ยนกับหมู่บ้านหรือชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงกัน
 5. เมื่อเป็นเช่นนี้ ความขัดแย้งระหว่างผู้ที่อยู่ในระบบธุรกิจก็ไม่มี ต้นทุนก็ต่ำไม่มีการขนส่งระยะไกล ไม่มีการโฆษณา ไม่มีตลาดที่สลับซับซ้อน ไม่มีการเอาर्डเอาเปรียบในระบบราคา ระบบตลาด และระบบการผลิต (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2531, น. 309-313)
- เมื่อกล่าวโดยสรุปทั้งหมด พุทธเศรษฐศาสตร์ จึงหมายถึง การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจด้วยความเป็นกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา รู้จักประมาณ ไม่เบียดเบียนกัน หากแต่เกื้อกูลกัน มีความเสียสละไม่เอาर्डเอาเปรียบกัน เน้นความเสมอภาค หมายถึง ทุกคนควรมีปัจจัยการดำรงชีพขั้นพื้นฐานอย่างเพียงพอ ไม่มีผู้ใดตกหล่นไปจากระบบการตอบสนองของความต้องการนี้ เป็นระบบเศรษฐกิจที่เปิดโอกาสให้ทุกคนได้พัฒนาศักยภาพตนเองได้อย่างอิสระ ซึ่งจะนำไปสู่เสรีภาพทั้งทางร่างกายและจิตใจ ความเสมอภาค สามารถพึ่งพาตนเองได้ เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม และทำให้เกิดสันติสุขทั้งแก่ปัจเจกบุคคลและสังคม (อนันต์ แม้นพยัคฆ์, 2549, น. 34-36) พุทธเศรษฐศาสตร์นี้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน เหตุฉะนั้น ผู้วิจัยจะได้นำเสนอรายละเอียดเกี่ยวกับแนวคิดดังกล่าวต่อไป

4. แนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน

ประเด็นการพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นประเด็นที่สำคัญที่สุดประเด็นหนึ่งที่โลกให้ความสนใจก็เนื่องมาจากแนวทางการพัฒนาที่ผ่านมาไม่สามารถนำมาซึ่งความผาสุกแก่ชาวโลกได้ แต่กลับก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ด้านต่าง ๆ มากมายทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และสิ่งแวดล้อม จึงต่างพยายามแสวงหาทิศทางการพัฒนาที่ยั่งยืนเพื่อผ่อนคลายหรือแก้ไขวิกฤตการณ์ที่กำลังเผชิญอยู่ก่อนที่จะลุกลามใหญ่โตจนสายเกินแก้ การประชุมสุดยอดของโลกว่าด้วยการพัฒนาอย่างยั่งยืน (world summit on sustainable development: WSSD 2002) ระหว่างวันที่ 26 สิงหาคม-4 กันยายน พ.ศ. 2545 ที่กรุงโจฮันเนสเบิร์ก ประเทศอัฟริกาใต้ ก็ได้เน้นย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของประเด็นการพัฒนาอย่างยั่งยืนที่ทุกฝ่ายต้องเข้ามามีส่วนร่วมอย่างเร่งด่วน ด้วยเหตุที่ว่า การพัฒนาในห้วงหลายร้อยปีที่ผ่านมาที่เราต่างพากันคาดหวังว่าจะนำมาซึ่งความเจริญก้าวหน้าและความมั่งคั่ง ดูเหมือนว่าได้เดินทางมาถึงทางตันเสียแล้ว โดยเราสามารถดูได้จากวิกฤตการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างรอบด้าน ตั้งแต่วิกฤติความยากจน วิกฤติช่องว่างหรือความไม่เป็นธรรมในสังคม วิกฤติหนี้สิน วิกฤติสิ่งแวดล้อม วิกฤติพลังงาน วิกฤติความรุนแรง วิกฤติทางจริยธรรม และวิกฤติโลกร้อน เป็นต้น วิกฤติเหล่านี้มีแนวโน้มที่ทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ และมันได้นำมาซึ่งความขัดแย้งของคนกลุ่มต่าง ๆ และชนชั้นต่าง ๆ ในสังคม ทำให้เกิดการสู้รบ การก่อการร้าย สงครามกลางเมือง สงครามระหว่างประเทศ จนยากที่จะมองออกว่าสิ่งเหล่านี้จะคลี่คลายลงได้อย่างไร จึงเกิดเสียงเรียกร้องจากทุกฝ่ายที่จะแสวงหาแนวทางการพัฒนาที่จะช่วยคลี่คลายวิกฤตการณ์เหล่านี้ได้

ในความเป็นจริงแล้ว การเคลื่อนไหวเพื่อแสวงหาแนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืนมีมานานก่อนหน้านี้อย่างแน่นอน โดยบุคคล องค์กรประชาชน และองค์กรพัฒนาเอกชน โดยเริ่มจากการสะท้อนปัญหาที่เผชิญอยู่และทำการคัดค้านหรือต่อสู้เพื่อเรียกร้องสิทธิในประเด็นต่าง ๆ เช่น สิทธิสตรี การต่อต้านสงคราม การต่อต้านอาวุธนิวเคลียร์ การต่อสู้เพื่อสิทธิของชนชาติส่วนน้อย การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม การต่อต้านการค้าที่ไม่เป็นธรรม การต่อต้านระบบทุนนิยมและบรรษัทข้ามชาติ เป็นต้น ในขณะเดียวกันก็ได้พยายามนำเสนอแนวคิดและรูปแบบทางเลือกของการพัฒนาซึ่งมีอยู่อย่างหลากหลาย แต่เป็นแนวทางที่ไม่ผูกติดอยู่กับตลาดใหญ่ เน้นการพึ่งตนเองของครอบครัว และชุมชนท้องถิ่น เน้นภูมิปัญญาพื้นบ้าน ทรัพยากรในท้องถิ่นและเทคโนโลยีที่เหมาะสม ซึ่งหลายแนวทางได้แสดงศักยภาพที่จะเป็นคำตอบของการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ ในที่นี้ผู้วิจัยจะได้นำเสนอแนวทางการพัฒนาอย่างยั่งยืนเป็นสองส่วนคือ ส่วนของนักคิดนักวิชาการทางพุทธศาสนา และส่วนของนักคิดนักวิชาการทั่ว ๆ ไป

ในส่วนของนักคิดนักวิชาการทางพุทธศาสนาที่ได้เสนอไว้ เช่น พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต, 2541, น. 244-264) ได้ให้สาระสำคัญสรุปได้ว่า กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้น จะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบสำคัญ ๆ สององค์ประกอบ คือ หนึ่ง ระบบการพัฒนามนุษย์ที่ถือว่าเป็นศูนย์กลางของการพัฒนาทั้งหมด ด้วยการพัฒนาตัวมนุษย์ที่เต็มทั้งระบบคือครบทั้งด้าน พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา นั้นหมายถึงระบบการพัฒนามนุษย์จะต้องพัฒนาตามหลักของการศึกษาสามประการ คือ ความมีระเบียบวินัย (ศีล) ความมีจิตใจที่มั่นคงในการทำสิ่งที่ดี (สมาธิ) และความมีสติปัญญารอบรู้ในสิ่งทั้งปวง (ปัญญา) และสอง ระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นระบบการพัฒนาที่สืบเนื่องมาจากกระบวนการพัฒนามนุษย์ในขั้นตอนแรกสมบูรณ์แล้ว โดยที่ระบบการพัฒนายั่งยืนจะเกิดขึ้นได้นั้น จะต้องมียุทธศาสตร์ขององค์ประกอบ 4 ประการดำเนินไปด้วยกันด้วยดี โดยที่ทุกส่วนเป็นปัจจัยส่งผลในทางเกื้อกูลแก่กัน ทำให้ดำรงอยู่ด้วยดีด้วยกัน ดังนี้ คือ

4.1 มนุษย์

มนุษย์ในฐานะที่เป็นมนุษย์ เป็นหลักการที่ควรให้ความสำคัญสูงสุด โดยมุ่งให้การศึกษาและจัดสรรปัจจัยเกื้อหนุนอื่นเพื่อช่วยให้มนุษย์แต่ละชีวิตเจริญงอกงามเข้าถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์และมีชีวิตที่ดั่งงามสมบูรณ์ มนุษย์ที่ได้มีการพัฒนาในฐานะนี้ จะเป็นปัจจัยตัวกระทำที่ดีที่สุด ที่จะช่วยให้ระบบความสัมพันธ์องค์รวมใหญ่บรรลุจุดหมายแห่งการพัฒนายั่งยืนรวมถึงมนุษย์ในฐานะทรัพยากรมนุษย์ เป็นทุนหรือเป็นปัจจัยในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ก็พึงมีการพัฒนาให้เป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพโดยมีสุขภาพดี ขยันอดทน รับผิดชอบ มีฝีมือ มีความรู้ความสามารถ เชี่ยวชาญ ฯลฯ พร้อมทั้งจะเป็นกำลังในระบบเศรษฐกิจและสังคมที่จัดสรรให้เกื้อกูลและนำไปสู่การพัฒนายั่งยืน

4.2 สังคม

ระบบต่าง ๆ ทางสังคมนั้น ว่าโดยพื้นฐานเป็นการจัดตั้งวางรูปแบบขึ้นเพื่อให้เป็นเครื่องมือและเป็นสื่อที่ช่วยให้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในกฎธรรมชาติทำงานหรือดำเนินไปในทางที่จะอำนวยผลดีแก่หมู่มนุษย์ การจำแนกเป็นระบบย่อยต่าง ๆ เช่น ระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบการบริหาร ตลอดจนกิจการต่าง ๆ ก็เพื่อให้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยนั้น เกิดมีกำลังและมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นในการที่จะนำไปสู่ผลสำเร็จ เพราะฉะนั้น ระบบเหล่านั้น

ทั้งหมดจะต้องประสานกลมกลืนสอดคล้องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันบนฐานแห่งความรู้ในความเป็นจริงแห่งกฎธรรมดอันเดียวกัน และอยู่บนฐานของทฤษฎีที่แบ่งแยกแตกต่างกัน ก็คือ เครื่องบ่งบอกให้ทราบว่าระบบการเหล่านั้นจะไม่นำไปสู่ผลที่มุ่งหมายและจะไม่เป็นระบบที่ยั่งยืนและอาจจะเป็นตัวการที่ทำให้สังคมวิปริตเรวรนระส่ำระสาย

แต่ผลสำเร็จที่เกิดจากระบบการต่าง ๆ ทางสังคม เช่น เศรษฐกิจเจริญเติบโตจากการพัฒนาเศรษฐกิจสำเร็จผล สภาพบ้านเมืองสงบเรียบร้อยจากการเมืองการปกครองที่ได้ผลเป็นต้น ไม่ใช่จุดหมายในตัว แต่เป็นสภาพแวดล้อม เป็นบรรยากาศและเป็นปัจจัยเกื้อหนุนเพื่อเอื้อโอกาสให้มนุษย์สามารถพัฒนาตนเข้าถึงชีวิตที่ดั่งงาม ความมีอิสรภาพและสันติสุขที่แท้จริง

อย่างไรก็ตามจุดเน้นสำคัญของมาตรการต่าง ๆ ทางสังคม ก็คือการสร้างบรรยากาศแห่งการไม่เบียดเบียน ตลอดจนบรรยากาศแห่งการช่วยเหลือเกื้อกูล สังคมจึงต้องให้มีมาตรการพิทักษ์และป้องกันคนที่อยู่ในสถานะต่าง ๆ ซึ่งมีโอกาสมีกำลังความสามารถมากน้อยต่างกัน ไม่ให้เบียดเบียนข่มเหง เอาไรต์เอาเปรียบกันและเอื้อโอกาสที่แต่ละบุคคลจะพัฒนาขึ้นไปทั้งในฐานะมนุษย์และในฐานะทรัพยากรมนุษย์

4.3 ธรรมชาติ

ทัศนคติที่ดีของมนุษย์ต่อธรรมชาตินั้น ไม่ควรจะหยุดเพียงแค่เลิกมองตนเองแยกต่างหากจากธรรมชาติ และเลิกคิดที่จะพิชิตจัดการกับธรรมชาติตามชอบใจ แล้วมองตัวเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และจะต้องมีชีวิตที่สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติเท่านั้น เพราะนั่นยังเป็นทัศนคติที่ถึงเชิงลบและเฉื่อยชา แต่ควรจะไปถึงขั้นแสดงศักยภาพของมนุษย์ในทางที่ทำให้การเบียดเบียนกันน้อยลง ทำให้โลกที่มนุษย์และสรรพชีพเคยพอกอยู่กันได้ สามารถอยู่กันได้ดียิ่งขึ้นอย่างเกื้อกูลกันมากขึ้น

แต่ปรากฏว่า มนุษย์ในยุคพัฒนาที่ผ่านมา ยิ่งเจริญก็ยิ่งแปลกแยกจากโลกที่แท้จริงของตนเองคือ โลกธรรมชาติไกลออกไปมากขึ้น แท้จริงธรรมชาตินอกจากเป็นพื้นฐานและเป็นแหล่งหล่อเลี้ยงแห่งชีวิตด้านกายของมนุษย์แล้ว ถ้ามนุษย์วางท่าทีให้ถูกต้อง ธรรมชาติก็จะเป็นแหล่งอำนวยความสะดวกแห่งความงามความรื่นรมย์และให้ความสุขหล่อเลี้ยงแม้แต่ชีวิตด้านนามธรรมของมนุษย์ด้วย ยิ่งกว่านั้นมนุษย์ที่เข้าสู่วิถีแห่งการพัฒนา จะได้รับประโยชน์จากธรรมชาติโดยใช้เป็นที่พัฒนาชีวิตของตนทุกด้านจนบรรลุความสมบูรณ์แห่งจิตใจและปัญญา ถ้ามนุษย์ไม่ลืมที่จะรับเอาคุณค่าเหล่านี้ของธรรมชาติ มนุษย์ก็จะไม่แปลกแยกจากโลกและชีวิตของตน และความประสานเกื้อกูลกันก็จะเกิดตามมา

4.4 เทคโนโลยี

การประดิษฐ์ การผลิต การใช้เทคโนโลยี เพื่อแก้ปัญหาและอนุรักษ์ธรรมชาติโดยตรง มีมากมายเพิ่มขึ้น เช่น การพัฒนาเทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่เกื้อกูลไม่ทำลายธรรมชาติ เทคโนโลยีที่ประหยัดพลังงาน หรือใช้พลังงานอย่างมีประสิทธิภาพ เทคโนโลยีเพื่อกำจัดของเสีย เช่น เครื่องกำจัดน้ำเสีย เครื่องกำจัดขยะ เทคโนโลยีที่เอาของเสียมาผลิตเวียโนใช้ประโยชน์ใหม่ เป็นต้น ตลอดจนการวางมาตรการบังคับควบคุมและมาตรการทางภาษี เป็นต้น

เนื่องจากเทคโนโลยีเป็นเครื่องขยายวิสัยแห่งอินทรีย์ของมนุษย์ทำงานแทนมนุษย์ได้มากมาย และอีกประการหนึ่งเป็นเครื่องบำรุงบำเรออำนวยความสะดวกสบาย ถ้ามนุษย์ใช้มันด้วยสติและมีโยนิโสมนสิการโดยปฏิบัติต่อมันถูกต้อง มันก็จะเป็นปัจจัยที่เกื้อกูลยิ่งทั้งในการพัฒนาตัวมนุษย์เองและในการนำการพัฒนาที่ยั่งยืนไปสู่จุดหมาย แต่ถ้ามนุษย์ลืมหิวเพ็ดเพลินไปโดยใช้แต่เทคโนโลยีทำงานให้ และเสพสุขโดยใช้เทคโนโลยีบำรุงบำเรอ มนุษย์จะโน้มเอียงไปในทางที่จะพึงพาและตกเป็นทาสของเทคโนโลยี ทั้งในแง่อินทรีย์ที่ทำงานการและด้านของความสุข คือ ขาดเทคโนโลยีแล้วทำงานไม่ได้ ดำเนินชีวิตให้ได้ผลดีไม่ได้ และมีความสุขไม่ได้ ผลก็จะกลายเป็นว่าเทคโนโลยีนำมาซึ่งความเสื่อมแก่มนุษย์ มนุษย์จึงจะต้องไม่ประมาท และให้ความเจริญของเทคโนโลยีเคียงคู่กันไปกับการพัฒนาตนเอง ไม่ใช่เทคโนโลยีเจริญแต่มนุษย์เสื่อมลง และมนุษย์เป็นทาสของเทคโนโลยี แทนที่จะเป็นเจ้านายใช้เทคโนโลยี

อย่างไรก็ตาม เกณฑ์มาตรฐานขั้นพื้นฐานที่พุทธศาสนาใช้วัดการพัฒนา คือ การไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและคนอื่น คนที่มีการพัฒนาไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและคนอื่น ระบบทั้งหมดที่พัฒนาถูกทางก็ไม่ก่อความเบียดเบียน เกณฑ์มาตรฐานนี้มีใช้เป็นเพียงเครื่องวัดความถูกต้องชอบธรรมเท่านั้น แต่เป็นเครื่องวัดความสามารถด้วย คนที่ได้รับการพัฒนาย่อมมีความสามารถมากยิ่งขึ้น ๆ ในการที่จะสร้างผลดีหรือทำประโยชน์ให้แก่ตน โดยไม่ต้องเบียดเบียนก่อโทษแก่ผู้อื่น คือคนยิ่งพัฒนา ยิ่งมีความสามารถ ยิ่งเก่ง ก็ยิ่งทำให้โลกเบียดเบียนกันน้อยลง การบรรลุผลสำเร็จของตนโดยที่ให้ผู้อื่นเดือดร้อนเสียหายเป็นเรื่องสามัญ ไม่ใช่ความสามารถพิเศษอะไร และไม่แสดงถึงความเป็นผู้ที่ได้พัฒนาแล้ว ฉะนั้น มนุษย์จึงควรมีการเรียนรู้และพยายามเข้าความจริงของทั้งสังคม ธรรมชาติและเทคโนโลยี เพื่อให้กระบวนการพัฒนาทั้งหมดมีความประสานเชื่อมโยงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ซึ่งในที่สุดจะไปสู่สันติสุขของทั้งตัวมนุษย์และสิ่งภายนอกตัวมนุษย์ทั้งหมด

ในส่วนของนักคิดนักวิชาการทั่ว ๆ ไปที่ได้เสนอไว้ เช่น อนุช อภาภิรม (2545, น. 38) สรุปได้ว่า การพัฒนาอย่างยั่งยืนอาจจะต้องการทฤษฎีและแบบจำลองจำนวนมาก ไม่ใช่อาศัยเพียงทฤษฎีใดทฤษฎีหนึ่ง คำตอบของการพัฒนาอย่างยั่งยืนอาจอยู่ที่ความหลากหลายหรือ

พหุลักษณะ (pluralism) ซึ่งต้องการวิธีการศึกษาและการเข้าใจปัญหาอย่างหลากหลาย การยอมรับความจริงว่า โลกมีความหลากหลายและมีความแตกต่าง การยอมรับความสัมพันธ์ทางสังคมหลายรูปแบบ การมีวัฒนธรรมย่อยจำนวนมาก มีอัตลักษณ์และตัวตนหลากหลาย การยอมรับความแตกต่างทางสังคม-วัฒนธรรม และการตัดสินใจทางการเมือง เป็นต้น ในแต่ละประเทศที่แตกต่างกันไป ทำนองเดียวกันกับระบบนิเวศที่ยังสมบูรณ์ก็ยิ่งมีความหลากหลายมาก ดังนั้น อนุช อาภาภิรม จึงได้เสนอแนวทางการพัฒนาอย่างยั่งยืน (sustainable development) ที่สำคัญ ๗ ไว้หลายแนวทาง ตัวอย่างเช่น

1. แนวคิดด้านทุนนิยมและกระบวนโลกาภิวัตน์ของบริษัทข้ามชาติ แนวคิดนี้ขัดแย้งกับแนวคิดทุนนิยมธรรมชาติ โดยเห็นว่าระบบทุนนิยมนั้นมีปัญหาอยู่ในโครงสร้างไม่เกี่ยวกับว่ามีนายทุนที่ดีหรือนายทุนที่ไม่ดี ดังนั้น ไม่สามารถเยียวยาแก้ไขภายในระบบของมันเอง จะต้องสร้างระบบใหม่ขึ้นจึงจะเกิดการพัฒนายั่งยืนได้ แต่ระบบใหม่เป็นอย่างไรนั้นมักจะไม่ชัดเจน และมีคำตอบหลากหลายออกไป การต่อสู้ที่สำคัญได้แก่ การปลดอาวุธระบบตลาดและการผูกขาดของทุนการเงิน ซึ่งมีธนาคารโลก ไอเอ็มเอฟ และองค์การการค้าโลกเป็นกลไกสำคัญ ตัวแทนแนวคิดนี้ที่เห็นได้ชัด ได้แก่ กลุ่มซึ่งไปรวมตัวกันชุมนุมประท้วงการประชุมของธนาคารโลก ไอเอ็มเอฟ และองค์การการค้าโลก ตลอดจนการประชุมของกลุ่มจี 7 (จี 8) ในที่ต่าง ๆ กลุ่มเหล่านี้กระจายอยู่ทั่วโลก ทั้งในประเทศกำลังพัฒนาและพัฒนาแล้ว มีตั้งแต่กลุ่มอนุรักษ์ธรรมชาติ พิทักษ์สิทธิสตรี ต่อสู้เพื่อสิทธิสตรี ไปจนถึงกลุ่มคนงานกรรมกร นักสังคมนิยม มาร์กซิสม์ อนาคิสต์ กลุ่มสันติภาพและกลุ่มคนยากจนผู้ได้รับความเดือดร้อน อย่างไรก็ตาม การสร้างวัฒนธรรมใหม่ที่ต่างไปจากวัฒนธรรมทุนนิยมไม่ใช่เรื่องง่าย มีความคิดเคี้ยวซับซ้อน กระทั่งปะทุเป็นความรุนแรงได้ เช่น หลังเหตุการณ์วินาศกรรมอาคารเวิร์ลด์เทรดที่กรุงนิวยอร์ก กลุ่มผู้สร้างวัฒนธรรมย่อมจะเผชิญการทำทลายครั้งสำคัญว่าจะสามารถฟันฝ่าวัฒนธรรมเก่าของลัทธิชาตินิยมที่จุดกระแสขึ้นโดยรัฐบาลและกลุ่มบริษัทข้ามชาติสหรัฐฯ ได้หรือไม่ (อนุช อาภาภิรม, 2545, น. 48-49)

2. แนวคิดการเกษตรยั่งยืนและชุมชนเข้มแข็ง แม้ว่าจะเสนอกันว่า โลกปัจจุบันได้ก้าวเข้าสู่ยุคหลังอุตสาหกรรม มีการผลิตบนฐานความรู้ หรือสังคมตั้งอยู่บนฐานความรู้แล้วก็ตาม แต่ก็ยังปรากฏว่า อาชีพของผู้คนจำนวนมากนับพัน ๆ ล้านคน เกี่ยวข้องกับการเกษตร ป่าไม้ และการประมง ดังนั้น ย่อมมีเหตุผลที่จะกล่าวถึงการพัฒนาอย่างยั่งยืนโดยให้ความสำคัญแก่การเกษตร โดยเฉพาะในประเทศโลกที่สาม รวมทั้งประเทศไทยซึ่งยังเป็นสังคมเกษตรกรรม แนวคิดการเกษตรยั่งยืนกับชุมชนเข้มแข็งนั้นมีแนวโน้มไปด้วยกัน เพราะเกษตรกร โดยเฉพาะที่เป็นรายย่อยจำเป็นต้องอยู่เป็นชุมชนและพึ่งพาหว่ากัน มีการเคลื่อนไหวเกี่ยวกับเรื่องนี้ในหลากหลายรูปแบบและมีชื่อเรียกต่างกันไป ตัวอย่างเช่น การเกษตรยั่งยืน 5 แบบ ของประเทศไทย คือ (1) เกษตรธรรมชาติ

(2) เกษตรอินทรีย์ (3) การเกษตรผสมผสาน (4) วนเกษตร และ (5) เกษตรทฤษฎีใหม่ หนึ่งในแนวคิดการเกษตรยั่งยืนและชุมชนเข้มแข็งนั้น มีข้อปฏิบัติที่ควรกล่าวถึง ได้แก่ เงินตราชุมชน ทั้งนี้โดยเล็งเห็นว่า เงินตราของรัฐบาลกลางมีบทบาทเพื่อการสนับสนุนการอุตสาหกรรมเป็นสำคัญ นอกจากนี้ในระยะหลังยังเกิดภาวะผันผวนขึ้นลง โดยที่เกษตรกรไม่ได้เกี่ยวข้อง แต่กลับได้รับผลกระทบสูง บุคคลสำคัญผู้เสนอแนวคิดนี้ในช่วงหลังได้แก่ ชู่มักเกอร์ ผู้เขียนหนังสือชื่อ “เล็กจึงงาม” (Small is Beautiful: Economic as if People Matter) มีผู้ชื่อว่า “วิกฤติฟาร์ม” ที่เกิดขึ้นในสหรัฐช่วงทศวรรษ 1870 และ 1880 นั้น สืบเนื่องมาจากวิกฤติทางการเงินและก่อนหน้าวิกฤติเศรษฐกิจตกต่ำใหญ่ในทศวรรษ 1930 นั้น เครดิตที่ปล่อยให้แก่เกษตรกรรายย่อยและธุรกิจย่อยในชนบทนั้นได้เหือดหายไปนานแล้ว (อนุช อาภาภิรม, 2545, น. 60-69)

3. แนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนที่มีพื้นฐานบนการเกษตร ในประเทศไทยมีการเสนอปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เห็นว่าเป็นพื้นฐานของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 9 (พ.ศ. 2545-2549) และในช่วงอีก 15-20 ปีข้างหน้า โดยได้ขยายความปรัชญานี้ว่าหมายถึง (1) การดำเนินการในทางสายกลาง ให้ก้าวทันโลก (2) ความพอเพียงที่เน้นการผลิตและการบริโภคบนความพอประมาณและความมีเหตุผล (3) ความสมดุลและการพัฒนาอย่างยั่งยืน เป็นการพัฒนาอย่างเป็นองค์รวม มีสมดุลระหว่างการแข่งขันจากกระแสโลกาภิวัตน์และกระแสท้องถิ่นนิยม (4) การมีภูมิคุ้มกันที่ดีในการเตรียมความพร้อม รู้เท่าทันผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ มีความยืดหยุ่นในการปรับตัว (5) การเสริมสร้างจิตใจคนให้เป็นคนดี มีคุณธรรม มีความรับผิดชอบ ซื่อสัตย์สุจริต มีสติปัญญา ความเพียร อดทนและรอบคอบ นอกจากนี้ ประเวศ วะสี เสนอหลักการพื้นฐานในการพัฒนาอย่างยั่งยืนว่า ได้แก่ การพัฒนาด้วยความเคารพศักดิ์ศรีและคุณค่าความเป็นคนของคนไทยทุกคน ซึ่งประกอบด้วยแนวทางหลัก 5 ประการ ได้แก่ (1) การพึ่งตนเอง (2) นำเศรษฐกิจวัฒนธรรมนิยมมาแทนที่เศรษฐกิจทุนนิยมที่เน้นเงินเป็นใหญ่กำไรสูงสุด (3) สร้างเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐกิจแท้จริง (4) กระจายอำนาจให้ประชาชนและชุมชนท้องถิ่น กำหนดอนาคตตัวเอง และ (5) มีสัมพันธภาพที่ดีกับนานาประเทศด้วยความเป็นไทยและมีศักดิ์ศรี นอกจากนี้ ยังมีทฤษฎีการก่อประโยชน์แบบก้าวหน้าหรือทฤษฎีเพอร์ธา (PROgressive Utility Theory หรือชื่อย่อว่า PROUT) ของประเทศอินเดียโดย ประภัท รานจัน ซาการ์ (Prabhat Ranjan Sarkar ค.ศ.1921-1990) และเศรษฐกิจคาร์โบไฮเดรต (Carbohydrate Economy) ที่เสนอโดยสถาบันท้องถิ่นพึ่งตนเอง (Institute for Local Self-reliance) ในสหรัฐอเมริกา เป็นต้น (อนุช อาภาภิรม, 2545, น. 70-76)

4. แนวคิดเมืองยั่งยืน จากเอกสารขององค์การเฝ้าระวังโลก (Worldwatch Institute Organization) ชี้ว่า การกลายเป็นเมืองเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วในศตวรรษที่ 20 โดยใน ค.ศ.1900 มีผู้อยู่อาศัยในเมืองเพียงราว 160 ล้านคนหรือ 1 ใน 10 ของประชากรโลก แต่เมื่อถึงสิ้นศตวรรษที่ 20 ประมาณว่ามีชาวเมืองเกือบครึ่งหนึ่งของประชากรโลก และใน ค.ศ.2006 จะมีชาวเมืองราว 3.2 พันล้านคน เท่ากับครึ่งหนึ่งของประชากรโลก ดังนั้น จึงมีการประชุมระดับโลกหลายครั้งเพื่อกำหนดยุทธศาสตร์ นโยบาย และกรอบการปฏิบัติในการสร้างเมืองที่ยั่งยืนขึ้น ในประเทศไทยมีโครงการไลฟ์ของยูเอ็นดีพี ได้ร่วมกับสมาคมสันนิบาตเทศบาลแห่งประเทศไทย สมาคมองค์กรปกครองท้องถิ่นแห่งประเทศไทยและองค์กรพัฒนาเอกชน ได้จัดทำโครงการส่งเสริมตัวอย่างความสำเร็จขึ้น เพื่อส่งเสริมให้การกลายเป็นเมืองที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว เช่น สุขาภิบาล 980 แห่งในไทย ได้รับการยกระดับขึ้นเป็นเทศบาลรวมกับของเดิมเป็นเขตเทศบาลหรือเขตเมืองทั้งสิ้น 1,129 แห่ง ทั่วประเทศ ให้ก้าวไปตามเส้นทางการพัฒนาอย่างยั่งยืนโดยจัดประกวดโครงการพัฒนาเมืองอย่างยั่งยืนขึ้น กรุงเทพมหานครซึ่งเป็นเมืองใหญ่ที่สุดก็มีความพยายามที่จะรักษาสิ่งแวดล้อมให้ดูสะอาด ลดทอนมลพิษ การขจัดขยะของเสีย การแก้ไขการจราจร และน้ำท่วม เป็นต้น แต่ก็ยังมีปัญหาอีกมากที่ต้องตามแก้ไข ตัวอย่างความพยายามที่ประสบความสำเร็จในบางด้านในเมืองต่าง ๆ เช่น กรุงเทพมหานครได้ประสานการใช้ที่ดินกับการขนส่งเข้าด้วยกัน ทำให้ชาวเมืองนี้แม้ว่าจะมีรถยนต์ใช้มากถึง 1 คันต่อประชากร 3 คน แต่การเดินทางในเมืองถึง 2 ใน 3 ใช้รถประจำทาง นอกจากนี้ยังทำโครงการขยะ (จากแหล่งสลัม) แลกอาหารและเมืองโคเปนเฮเกนประเทศเดนมาร์ก มีชื่อด้านนำของเสียมาใช้ใหม่ เช่น น้ำทิ้งจากครัวและไบโอดีจากครัวเรือนมาทำเป็นปุ๋ยหมัก น้ำร้อนจากโรงงานนำมาให้ความอบอุ่นแก่อาคารราวร้อยละ 70 นอกจากนี้ยังเป็นเมืองที่มีการใช้รถจักรยานอย่างกว้างขวาง เป็นต้น (อนุช อาภาภิรม, 2545, น. 76-78)

5. แนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนแบบอื่น ๆ เช่น แนวคิดแบบนิเวศสตรีนิยม (Ecofeminism) ตั้งแต่เริ่มต้นการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อม ก็ปรากฏว่ามีสตรีเข้าร่วมด้วยเป็นจำนวนมากกระทั่งเป็นส่วนใหญ่ สตรีเหล่านี้เป็นผู้ดูแลความสุขสวัสดิ์ของครอบครัว ห่วงใยในสุขภาพของลูกน้อยและตัวเองจากมลพิษ ในอีกส่วนหนึ่งขบวนการสิทธิสตรีนิยม (Feminism) ต่อสู้เพื่อสิทธิเท่าเทียมชาย เช่น ค่าจ้างแรงงานที่เท่ากันในงานชนิดเดียวกัน รวมทั้งการพ้นจากการกดขี่ครอบงำของชาย ซึ่งเริ่มมาก่อนหน้านั้นแล้ว ได้มาบรรจบกันเป็นอันเดียวใน ค.ศ.1975 โรสแมรี รูเธอร์ ได้เขียนในหนังสือชื่อ “ผู้หญิงใหม่/โลกใหม่” ความตอนหนึ่งสรุปได้ว่า สตรีจะต้องมองเห็นว่า ไม่มีทางที่จะปลดปล่อยตนเองได้ ถ้าหากไม่มีการแก้วิกฤติทางสิ่งแวดล้อมภายในสังคม ซึ่งมีรากฐานบนการครอบงำแบบสัมพันธ์ สตรีจะต้องผนึกความต้องการภายในขบวนการสตรีเข้ากับ

การเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อม เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างถอนรากถอนโคนในความสัมพันธ์พื้นฐานทางเศรษฐกิจ สังคมและค่านิยมพื้นฐานของสังคมอุตสาหกรรมสมัยใหม่ ดังนั้น ประเด็นพื้นฐานที่เสนอในที่นี้ ก็คือ สตรีกับสิ่งแวดล้อมมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน ดังนั้น สิ่งแวดล้อมจึงเป็นประเด็นเคลื่อนไหวของขบวนการสตรีด้วย โดยเหตุผลง่าย ๆ ก็คือ เมื่อชายเข้าครอบงำหญิง ก็คิดครอบงำธรรมชาติแวดล้อมพร้อมกันไปด้วย ความเชื่อมโยงของสิ่งแวดล้อมเป็นผลที่แยกไม่ออกจากการที่บุรุษเข้าครอบงำสตรี นอกจากนี้สังคมชายเป็นใหญ่ยังก่อให้เกิดการครอบงำแบบอื่นอีก เช่น ลัทธิเชื้อชาติ ลัทธิถือผิว ทฤษฎีและการปฏิบัติที่เป็นจุดเน้นของนิเวศสตรีนิยม ได้แก่ (1) การเน้นเศรษฐกิจฐานชุมชน (2) การเน้นจริยธรรมทางสิ่งแวดล้อม (3) การเน้นธรรมชาติในฐานะเป็นสิ่งมีชีวิต (4) การเน้นคุณค่าของธรรมชาติแวดล้อม (5) การเน้นธรรมชาติในฐานะที่เป็นองค์รวมของชีวิต และ (6) การเน้นความรักและความเอื้ออาทรสำคัญกว่าลัทธิเหตุผลนิยม (Rationalism) (อนุช อาภาภิรม, 2545, น. 80-82)

แนวคิดการพัฒนอย่างยั่งยืนอีกแนวคิดหนึ่ง คือ แบบคนรุ่นเอกซ์ ในเดือนสิงหาคม ค.ศ. 1998 (พ.ศ. 2541) มีเยาวชนสหรัฐ 40 คน อายุอยู่ในรุ่น 20 ปี หรือเรียกว่าเป็นคนรุ่นเอกซ์ ได้ร่วมประชุมกันและมีความเห็นร่วมกันว่า สิ่งทำลายประชาธิปไตยในสังคมสหรัฐที่สำคัญที่สุด ได้แก่ ปัญหาทางจริยธรรม และการนำทางจริยธรรม เป็นการประกาศความต้องการอย่างหนึ่งของเยาวชนคนรุ่นใหม่จากผู้ที่อาวุโสกว่า ในการประชุมนี้ได้เสนอประเด็นพิจารณา 4 กลุ่ม ได้แก่ (1) การเมืองของสหรัฐ (2) เศรษฐกิจของสหรัฐ (3) ประชาสังคมของสหรัฐ และ (4) ชุมชนของสหรัฐ (อนุช อาภาภิรม, 2545, น. 82)

ในลำดับต่อไป ผู้วิจัยจะได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับกิจกรรมการพัฒนามนุษย์และสังคมตามแนวพุทธศาสนา ซึ่งถือว่ามี mốiเชื่อมโยงกับระบบการพัฒนาที่ยั่งยืนอีกประการหนึ่ง รายละเอียดในเรื่องของการพัฒนาเกี่ยวกับตัวมนุษย์ สังคม เศรษฐกิจ และธรรมชาติแวดล้อมในมุมมองที่ต่างออกไปจากที่นำเสนอไปแล้วข้างต้น ซึ่งผู้วิจัยเชื่อว่าเป็นมุมมองที่เน้นให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างของระบบทั้งสามอย่างเป็นรูปธรรม ทั้งนี้เพื่อแก้ไข เปลี่ยนแปลงและพัฒนาในระบบทั้งสามนั้น ดังมีรายละเอียด ต่อไปนี้

5. พุทธปรัชญาในการพัฒนาสังคม

พุทธปรัชญาในการพัฒนาสังคม คือ หลักการปฏิบัติเพื่อพัฒนาสังคม ทั้งส่วนที่สามารถสัมผัสจับต้องได้ ซึ่งเรียกว่ารูปธรรม กับส่วนที่สัมผัสจับต้องไม่ได้ด้วยกาย ซึ่งเรียกว่านามธรรม อย่างเช่น ความคิด ความดีงาม ศีลธรรมจรรยา ฯลฯ ทั้งสององค์ประกอบนี้ต้องเป็นไป

อย่างพร้อมเพรียงกัน คือทำงานอย่างประสานกลมกลืนกันในทุกระดับ คือโครงสร้างของสังคมทั้งหมดจะต้องมีการยืดหยุ่นและมีการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยอาศัยหลักธรรมทางศาสนาเป็นแกนหลักในการยึดโยงโครงสร้างสังคมทั้งหมดให้มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย หลักธรรมทางพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่จำเป็นต่อสังคมอันจะขาดเสียมิได้ แม้ว่าในกาลบางคราวจะถูกกระทบกระเทือนและตกต่ำไปบ้างก็ตามที่ ทั้งนี้เพราะชีวิตมนุษย์ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยวัตถุเพียงอย่างเดียว วัตถุไม่สามารถสนองความต้องการที่ไม่รู้จักจบสิ้นของมนุษย์ได้ คุณค่าทางจิตใจยังมีความหมาย ยิ่งสภาพสังคมมีลักษณะผันผวน เต็มไปด้วยความขัดแย้งและทวีความรุนแรง ในการตัดสินใจความขัดแย้งก่อให้เกิดสภาวะอันไม่พึงปรารถนา จนทำให้ประชาชนมีความเห็นร่วมกันที่จะต้องทำการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อแก้ปัญหาในสภาวะสับสนของสังคมเหล่านี้ ศาสนาได้ถูกหยิบยกขึ้นมาในฐานะเป็นแกนกลางของจิตใจ เป็นกรอบแห่งความประพฤติของประชาชนในสังคมผ่านกิจกรรมที่กระทำอยู่ในชีวิตประจำวัน ซึ่งพุทธศาสนามีหลักพุทธธรรมสำหรับนำไปปฏิบัติเพื่อก่อให้เกิดดุลยภาพการพัฒนาใน 3 ด้าน กล่าวคือ ด้านมนุษย์หรือตัวของเราเอง ด้านสังคมกับเศรษฐกิจ และด้านธรรมชาติแวดล้อม (กมล รอดคล้าย, 2538, น. 7-8; ประเวศ วะสี, 2530, น. 15-30) ดังต่อไปนี้

5.1 การพัฒนาด้านมนุษย์

การพัฒนาด้านมนุษย์จะต้องประกอบไปด้วยการพัฒนาใน 4 ด้านหลัก ๆ คือ

1. การพัฒนาด้านกาย ได้แก่ การพัฒนาคนให้มีร่างกายแข็งแรง มีสุขภาพพลานามัยสมบูรณ์ดี มีปัจจัย 4 พอเพียงที่จะดำรงชีวิตอยู่ในสังคมอย่างผาสุก มีสภาพแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและสังคมที่ดี

2. การพัฒนาด้านศีล ได้แก่ การพัฒนาด้านระเบียบ กฎเกณฑ์ กฎหมายอันเป็นกติกาในการอยู่ร่วมกันในสังคมที่ให้ความสงบสุขเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย สามารถขจัดข้อขัดแย้งและการจัดสรรผลประโยชน์ได้อย่างยุติธรรม โดยเฉพาะเป็นกติกาที่อยู่ในจิตสำนึกของผู้คนที่เรียกว่าเป็นการพัฒนาทางสังคม

3. การพัฒนาด้านจิต ได้แก่ การพัฒนาที่มีการฝึกฝนอบรมจิตใจให้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติทั้ง 3 ด้าน คือ คุณภาพจิต สมรรถภาพจิต และสุขภาพจิต

คุณภาพจิต เป็นจิตที่มีพื้นฐานที่ดี อันได้แก่ มีเมตตา ความรักความเป็นมิตร ความปรารถนาประโยชน์สุขแก่ผู้อื่น มีใจเสียสละแบ่งปัน มีน้ำใจเพื่อแผ่อบอ้อมอารี

สมรรถภาพจิต เป็นจิตที่มีความสามารถ เนื่องจากถูกฝึกให้มีสติ ความพากเพียรผู้
งาน มีความอดทน มีสมาธิแน่นแน มีสัจจะเอาจริงเอาจัง มีความเด็ดเดี่ยวต่อปณิธานและ
อุดมการณ์ในใจ

สุขภาพจิต เป็นจิตที่มีสุขภาพดี มีจิตใจเป็นสุขสดชื่น ร่าเริง เบิกบาน ปลอดโปร่ง สงบ
ผ่องใส ไม่ขุ่นมัว

4. การพัฒนาด้านปัญญา ได้แก่ การพัฒนาปัญญา คือความรู้ความเข้าใจในศิลปะ
และศาสตร์ต่าง ๆ อย่างไม่มีอคติ มีความรู้ความเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริง รู้เท่าทัน
ธรรมชาติของสังขาร คือโลกและชีวิต ถึงขั้นทำจิตให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากความทุกข์โดยสมบูรณ์
(พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2544, น. 370-374)

ในส่วนของหลักการขั้นพื้นฐานในการฝึกฝนพัฒนาคนให้เจริญออกงามในคุณความดี
ช่วยเสริมสร้างความสงบสุขและความมั่นคงแก่สังคมโดยส่วนรวม เป็นกิจกรรมที่จะช่วยให้เข้าถึง
หลักไตรสิกขา คือ สติ สมาธิ ปัญญา ได้เป็นอย่างดี (พระธรรมปิฎก, 2542, น. 13-16) โดยมีวิธี
ปฏิบัติดังต่อไปนี้

1. ทาน คือ การให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน ที่ควรเน้น คือ

1.1 การถวายทานแก่พระภิกษุสามเณร ในฐานะที่ท่านปฏิบัติธรรมเป็น
แบบอย่างและเป็นผู้ดำรงธรรมไว้ให้แก่สังคม ในเมื่อท่านอุทิศให้แก่สังคม อุทิศชีวิตให้แก่ธรรมด้วย
การเล่าเรียน ปฏิบัติและเผยแผ่สั่งสอน โดยมีได้ประกอบอาชีพเลี้ยงชีวิตด้วยผลตอบแทน แต่ฝาก
ชีวิตด้านวัตถุไว้กับประชาชน ชาวพุทธฝ่ายคฤหัสถ์จึงถือเป็นหน้าที่ที่จะดูแลบำรุงให้ท่านมีกำลัง
บำเพ็ญศาสนกิจด้วยการถวายปัจจัย 4

1.2 การสงเคราะห์ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ที่มีความจำเป็น เช่น ให้เสื้อผ้า อาหาร
และปัจจัยยังชีพทั้งหลายแก่ผู้ด้อยโอกาส คนยากไร้ขาดแคลนทั่วไป คนเจ็บไข้ คนพิการ คนตกทุกข์
ได้ยาก ผู้ประสบภัย เช่น ว่างภัย อุทกภัย เป็นต้น

1.3 การส่งเสริมสนับสนุนบุคคลและกิจการที่ดงามสร้างสรรค์ ด้วยการร่วมกัน
จัดตั้งกิจกรรมการกุศล หรือบริจาคทุนในการสนับสนุนแก่บุคคลและกิจการมี มูลนิธิ เป็นต้น
ที่บำเพ็ญสาธารณประโยชน์

1.4 การบำเพ็ญอุกภัยทาน คือ บำเพ็ญเมตตาการุณยธรรมให้ความไม่มีภัยแก่
สัตว์ทั้งหลาย ทั้งสัตว์บก สัตว์บิน และสัตว์น้ำ ด้วยการไม่รังแก ไม่เบียดเบียน ช่วยสงวนพันธุ์ ช่วย
ถิ่นที่อาศัยของมันด้วยการรักษาป่า เป็นต้น

2. ศีล คือ การประพฤติดีงาม มีพฤติกรรมที่ไม่เบียดเบียนและฝึกหัดขัดเกลาด้วยดี
โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สิ่งต่อไปนี้

2.1 การรักษาศีล 5 สำหรับชาวบ้าน คือ ผู้ยังต้องแสวงหาวัตถุหรือสิ่งเสพบริโภคต่าง ๆ เมื่อต่างคนต่างหาทุกคนก็อยากได้อะไรให้มากที่สุด คนที่มีกำลังกว่าย่อมได้โอกาส ส่วนคนมีกำลังน้อยก็จะกลายเป็นคนด้อยโอกาสไป สังคมก็จะเดือดร้อน เต็มไปด้วยการเบียดเบียนแย่งชิง ด้วยเหตุนี้ท่านจึงวางหลักศีล 5 ไว้เป็นกรอบ คือ เป็นขอบเขตว่าใครจะแสวงหาอย่างไรก็หาไป แต่ต้องอยู่ในขอบเขตที่จะไม่ละเมิดศีล 5 ข้อนี้ แล้วสังคมก็จะสงบสุขพอสมควร

2.2 การรักษาอุโบสถศีล คือ ศีล 8 การปฏิบัติตามหลักการรักษาอุโบสถศีลนี้ นอกจากเป็นการฝึกฝนตนเองให้มีความสุขได้ง่ายขึ้นและพร้อมที่จะก้าวต่อไปในการพัฒนาชีวิตขั้นสูงขึ้นไปแล้ว ก็จะทำให้มีวัตถุเสพบริโภคเหลือพอที่จะนำไปเผื่อแผ่ให้มีความสุขแก่คนอื่น และมีเวลาเหลือจากการมัวเสพวัตถุที่จะนำไปใช้ในทางที่ติงามสร้างสรรค์อย่างอื่น โดยเฉพาะในขั้นภาวณาที่เป็นการพัฒนาชีวิตจิตใจขั้นสูงสุดในทางพุทธศาสนา ตลอดถึงการบำเพ็ญประโยชน์ด้านอื่น ๆ

3. การภาวณา คือ การพัฒนาชีวิตขั้นสูง โดยเฉพาะในที่นี้หมายถึง การพัฒนาชีวิตด้านใน หรือจิตใจและปัญญา และที่เน้นเป็นพิเศษสำหรับภาวณาในระดับบุญกิริยาวัตถุนี้ พระพุทธเจ้าทรงหมายถึง การเจริญเมตตาจิต ซึ่งเป็นฐานของทานและศีลสองข้อข้างต้น เพราะเมตตาหรือความมีน้ำใจไมตรีต่อกันนี้ เป็นคุณสมบัติที่แท้จริงในตัวตนมนุษย์ที่จะรักษาสันติภาพไว้ในสังคมและทำให้โลกมีความร่มเย็นเป็นสุข (โดยเฉพาะอย่างยิ่งโลกปัจจุบันนี้)

5.2 การพัฒนาด้านสังคมและเศรษฐกิจ

พุทธศาสนานั้นส่งเสริมให้บุคคลมีอำนาจในตัวเอง มีความรับผิดชอบ สามารถพึ่งตนเองได้ คุณสมบัติเหล่านี้เป็นปัจจัยสนับสนุนต่อความเป็นอยู่ที่ดีและเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาด้านจิตวิญญาณของบุคคล ดังที่ เคน เอช โจนส์ (1989, อ้างถึงใน พระมหาวิญญู ผลเจริญ, 2544, น. 122) กล่าวว่า “เมื่อกล่าวในแง่โครงสร้างและบรรยากาศทางสังคมที่เอื้ออำนวย คุณสมบัติเหล่านี้จะได้รับการส่งเสริมสนับสนุนด้วยการกระจายกิจกรรมทางเศรษฐกิจให้แก่เครือข่ายของหน่วยผลิตและบริการขนาดเล็ก ที่คนร่วมเป็นเจ้าของและจัดการได้ดีกว่า”

คำกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า โครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมมีอิทธิพลต่อการพัฒนาชีวิตของบุคคลด้วย ทักษะของเขาคล้ายกับความเห็นของชู่มักเกอร์ในเรื่องการประหยัดของขนาด (economies of scale) ของอุตสาหกรรมและหน่วยธุรกิจที่ไม่จำเป็นต้องใหญ่ หากควรมีขนาดเล็ก แต่มีประสิทธิภาพ หรือจิวแต่แจ้ว (small is beautiful) เพราะว่าเทคโนโลยีที่มีขนาดใหญ่เกินไปได้

ทำลายภูมิปัญญา ความรับผิดชอบ และความสามารถในการใช้สมองและมือของมนุษย์ มันเป็นเรื่องที่ควบคุมได้ยากและทำให้มนุษย์เป็นทาสของมัน

อย่างไรก็ตาม ปัญหาเรื่องขนาดมิใช่ประเด็นที่ต้องการอภิปรายในที่นี้ ผู้วิจัยเพียงแต่ต้องการชี้ให้เห็นว่า ระบบต่าง ๆ ที่มนุษย์สร้างขึ้นมีอิทธิพลต่อมนุษย์เองอย่างไร เพื่อจะได้ตระหนักถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนและระบบ ให้เห็นว่าหากสังคมมีระบบดี ก็จะช่วยเสริมให้ได้คนดีได้ง่ายด้วย และหากสังคมมีคนดีมีคุณภาพ คนดีนั้นก็ช่วยปรับปรุงระบบให้ดีขึ้นเพื่ออยู่ร่วมกันอย่างมีความสงบสุขได้ด้วย และในทางกลับกัน หากสังคมมีคนไม่ดี เขาก็จะสร้างระบบที่ไม่ดีไม่เหมาะสมไม่เอื้อต่อความเป็นอยู่ที่ดีของสังคม และหากระบบไม่ดี มันก็เปิดโอกาสให้คนทำไม่ดีได้ง่ายขึ้นได้เหมือนกัน

ปัญหาก็คือทำอย่างไรเราจึงจะได้ทั้งคนดีและระบบที่เหมาะสม พุทธศาสนาได้ให้คำตอบไว้เสร็จแล้วด้วยการแสดงถึงหลักธรรมทั้งที่เป็นส่วนหลักปฏิบัติส่วนบุคคลเพื่อให้คนได้พัฒนาศักยภาพที่เขามีอยู่แล้วได้อย่างเต็มที่ และที่เป็นส่วนจริยธรรมทางสังคมที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคม ที่จะมีส่วนช่วยทำให้สังคมน่าอยู่ยิ่งขึ้น ตลอดถึงส่วนที่เป็นบัญญัติธรรมที่เป็นตัวอย่างของการสร้างระบบที่เหมาะสมสำหรับชุมชนหนึ่ง ๆ เช่น ชุมชนสงฆ์ เป็นต้น (ตลอดถึงสังคมใหญ่ เช่น ประเทศ โลก) แต่เราจะนำเอาหลักพุทธศาสนามาใช้อย่างได้ประสิทธิผลเพียงใด ก็ขึ้นอยู่กับว่าเรามีความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมมากน้อยเพียงใด และเรานำเอาหลักธรรมเหล่านั้นมาปฏิบัติมาประยุกต์ใช้อย่างจริงจังหรือไม่ (พระมหาวิญญู ผลเจริญ, 2544, น. 122) ในที่นี้จะได้นำเอาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการครองเรือนของชีวิตคฤหัสถ์ซึ่งเป็นการปูพื้นฐานครอบครัวที่อบอุ่นและให้เกิดความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม ได้แก่ ฆราวาสธรรม คือ ธรรมสำหรับผู้ครองเรือน 4 ประการ (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค, พระไตรปิฎก เล่มที่ 15, ข้อที่ 246, น. 354; พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2541, น. 43-44) ได้แก่

1. สัจจะ คือ ความซื่อสัตย์ ซื่อตรง จริงใจ พุคจริงทำจริง จะทำอะไรก็ให้เป็นที่เชื่อถือไว้วางใจได้
2. ทมะ คือ การฝึกตน บังคับควบคุมตนเองได้ รู้จักปรับตัวให้เข้ากับคนอื่นได้และการแก้ไขปรับปรุงตนเองให้ก้าวหน้าตั้งมั่งคั่งขึ้นอยู่เสมอ
3. ขันติ คือ ความอดทนอดกลั้น มุ่งหน้าทำหน้าที่การทำงานด้วยความขยันหมั่นเพียรเข้มแข็งอดทน ไม่หวั่นไหวในสถานการณ์ต่าง ๆ มั่นคงในจุดหมายไม่ท้อถอย
4. จาคะ คือ ความเสียสละ มีน้ำใจ เอื้อเฟื้อ ช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่น บำเพ็ญประโยชน์ สละโลกะมานะทิฏฐิได้ ร่วมงานกับคนอื่นได้ ไม่เป็นคนจิตใจคับแคบเห็นแก่ตัวหรือเอาแต่ใจตนเป็นใหญ่

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต, 2543, น. 131-134) ได้กล่าวถึงประโยชน์หรือคุณค่าที่เป็นจุดหมายของชีวิต เรียกว่า อัตถะ หรือ อรรถ มี 2 ระดับ แต่ถ้าแยกโดยละเอียดแบ่งเป็น 3 ระดับ ดังนี้

1. จุดหมายขั้นตาเห็น หรือประโยชน์ในปัจจุบันทันตาเห็น (ทิวฐฐัมมิกัตถประโยชน์) ที่สำคัญคือ

1.1 ความเป็นสุขสภาพดี ร่างกายแข็งแรง สง่างาม ไร้โรคภัย ตลอดจนมีอายุยืนยาว

1.2 การมีทรัพย์สินเงินทอง อย่างน้อยมีอาชีพการงาน พึ่งตนได้ในทางเศรษฐกิจ

1.3 การมีครอบครัวที่มั่นคงผาสุก ตลอดจนวงศ์ตระกูลเป็นที่นับถือ

1.4 ความเป็นที่ยอมรับในสังคม มีสถานภาพที่ดี มีชื่อเสียงเกียรติคุณ พรั่งพร้อมด้วยยศ ไม่ว่าจะเป็นเกียรติยศ บริวารยศ หรืออิสริยยศ

2. จุดหมายขั้นเลยตาเห็นหรือประโยชน์เบื้องหน้า (สัมปรายิกัตถประโยชน์) คือ

2.1 การมีความสุขทางจิตใจด้วยศรัทธาในพระรัตนตรัย ซาบซึ้งในบุญกุศล และมั่นใจในการทำความดี

2.2 ความอิมใจมั่นใจในชีวิตของตนที่มีความประพาสสุจริตตั้งงามได้ทำในสิ่งที่ถูกต้อง

2.3 ความอิมใจภูมิใจในความมีชีวิตที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์ ที่ได้เสียสละทำการสร้างสรรค์เกื้อกูลไว้แก่เพื่อนมนุษย์และสังคม

2.4 ความแก้แค้นล้างแค้นใจและปลดปล่อยเบิกบานใจ เนื่องจากมีความรู้ มีปัญญาที่จะแก้ปัญหาและจัดทำดำเนินกิจการต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปได้

2.5 ความสบายใจมั่นใจในกรรมที่ได้ประกอบไว้อันเป็นบุญกุศลตั้งงามสุจริตเป็นหลักประกันชีวิตในภพหน้า สามารถจากโลกนี้ไปโดยไม่ต้องหวาดหวั่นกลัวภัยแห่งทุกคติ

3. จุดหมายขั้นสูงสุด หรือประโยชน์อย่างยิ่ง (ปรมาตถประโยชน์) หมายถึง การมีจิตใจหลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ทั้งปวง บรรลุภาวะที่เรียกสั้น ๆ ว่า “นิพพาน” ซึ่งเป็นอิสรภาพ สันติ และความสุขอย่างสูงสุด ที่เกิดจากความรู้อย่างแจ่มแจ้งเห็นความจริงแท้ของโลกและชีวิต มีจิตใจมั่นคงไม่หวั่นไหวไปตามโลกธรรม คือความผันผวนแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลาย ปลอดโปร่งผ่องใสเบิกบานเป็นสุขและสะอาดบริสุทธิ์ได้ตลอดเวลา มีชีวิตที่เป็นอยู่ด้วยปัญญาอย่างแท้จริง

ประโยชน์ในปัจจุบันเป็นสิ่งที่คนทั่วไปต้องการหรือมุ่งหมายกันในโลกนี้ ได้แก่ ลาภยศ สรรเสริญ สุข หรือทรัพย์สิน ฐานะ เกียรติ ไม้ตรี ศิลปวิทยา ชีวิตคู่ครองที่เป็นสุข ตลอดจนความผาสุก ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน เป็นต้น ประโยชน์ทั้งปวงเหล่านี้ที่เกิดจากการประกอบ

เหตุให้ถูกทางของประโยชน์แต่ละอย่าง พระพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักทั่วไปแห่งทางประกอบประโยชน์ หรือข้อปฏิบัติในการส่งเสริมความมั่นคงทางเศรษฐกิจหรือสังคมไว้ 4 ประการ (อังคตตรนิกาย อัฐกนิบาต, พระไตรปิฎก เล่มที่ 23, ข้อที่ 54, น. 340-342; สุทธิวงศ์ ตันตยาพิศาลสุทธิ, 2514, น. 73-82) คือ

1. อุฏฐานสัมปทา ได้แก่ ความถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียรในการประกอบ อาชีพอันสุจริต มีความชำนาญใช้ปัญญาพิจารณาสอดส่องใคร่ครวญ มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ วิธีการในการดำเนินการด้านเศรษฐกิจให้ได้ผลดี
2. อารักขสัมปทา ได้แก่ ความถึงพร้อมด้วยการดูแลรักษา เป็นผู้สามารถคุ้มครอง รักษาทรัพย์ที่หามาได้นั้นมิให้พินาศหรือเสื่อมไปเพราะภัยอันตรายต่าง ๆ
3. กัลยาณมิตรตตา ได้แก่ การคบคนดีเป็นเพื่อน ซึ่งจะเป็เหตุให้มีความเจริญก้าวหน้า ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เลือคบกับบัณฑิตผู้ทรงคุณธรรมมีศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา เป็นต้น ตลอดจน รู้จักปฏิบัติต่อทรัพย์ของตนอย่างถูกต้อง มิให้ถูกปาปมิตรชักนำไปในทางอบายมุข
4. สมชีวิตา ได้แก่ การมีความเป็นอยู่พอดี รู้จักกำหนดรายได้ รายจ่าย เลี้ยงชีวิต พอดี มิให้ฝืดเคืองหรือฟุ่มเฟือยจนเกินไป มีรายได้เหลือก็เก็บไว้ใช้เมื่อคราวจำเป็น

5.3 การพัฒนาด้านธรรมชาติแวดล้อม

พุทธศาสนามีหลักคำสอนที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ประกอบด้วยองค์ประกอบ 3 ประการ คือ มนุษย์ สังคม และธรรมชาติแวดล้อม (ระบบนิเวศวิทยา) องค์ประกอบเหล่านี้มีความสัมพันธ์เป็นเหตุปัจจัยของกันและกัน การดำรงอยู่และการดำเนินชีวิตของมนุษย์จะต้องมีความเกี่ยวข้องกับองค์ประกอบทั้งสามนี้ในลักษณะที่สอดคล้องสมดุลกัน เพราะเหตุนี้ การดำรงชีวิตของมนุษย์จะต้องเกื้อกูลต่อมนุษย์ ไม่ก่อความเสียหายแก่สังคมส่วนรวม และไม่ก่อความเสียหายต่อระบบนิเวศวิทยา

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต, 2542, น. 18, อ้างถึงใน อุปกกรณ์ ชูเชื้อ, 2544, น. 20-21) ได้กล่าวถึงหลักพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมไว้สรุปได้ว่า มนุษย์ต้องปฏิบัติตามพันธะที่มีต่อสิ่งแวดล้อม 4 ประการ ดังนี้

1. พันธะต่อโลกที่เราอาศัย โลกเป็นแหล่งกำเนิดชีวิต เป็นแหล่งหล่อเลี้ยงชีวิตเรา ด้วยปัจจัย 4 ในฐานะที่โลกอำนวยความสะดวกธรรมชาติให้แก่เรา เราต้องช่วยกันบำรุงรักษาโลกใบนี้ ให้อยู่ในสภาพที่ดีงาม ไม่เป็นผู้ทำลายปล่อยสิ่งปฏิกูลให้สกปรก และเอาประโยชน์แต่ฝ่ายเดียว

และจะต้องรู้จักควบคุมการใช้ทรัพยากรธรรมชาติของตนอย่างรู้คุณค่า ประหยัดและรู้จักปลูกหรือสร้างทดแทนและมีวัฒนธรรมเคารพนอบน้อมต่อสรรพสิ่งในโลก

2. พันธะต่อผู้อาศัยร่วมโลกด้วยกัน การดำรงอยู่ของมวลชีวิตในโลกต้องพึ่งพาอาศัยกันของระบบนิเวศวิทยา เช่น ป่าไม้ ดิน น้ำ อากาศหายใจ ท้องฟ้า สายลม ตลอดจนพืชพรรณและสัตว์ชนิดต่าง ๆ ระบบวงจรชีวิตมีความเป็นอยู่ที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งมนุษย์ต้องเป็นสมาชิกที่ดีของโลก ไม่เป็นผู้ก่อปัญหา ไม่เบียดเบียนตนเองและคนอื่น ตลอดจนสรรพชีวิตต่าง ๆ แต่อยู่ด้วยความเห็นอกเห็นใจกัน ด้วยการให้สรรพชีวิตต่าง ๆ ได้พึ่งพามนุษย์ด้วย

3. พันธะต่อระบบความสัมพันธ์แห่งสรรพสิ่ง นั่นคือ โลกทั้งหมด ธรรมชาติทั้งหมด สรรพสิ่งทั้งปวงรวมทั้งมนุษย์ด้วย อยู่ในระบบความสัมพันธ์อันเดียวกัน ความเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ ย่อมส่งผลกระทบต่อกัน มนุษย์จะต้องทำเหตุปัจจัยที่ดีในระบบความสัมพันธ์ต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มนุษย์ควรเรียนรู้ พัฒนา ฝึกตนให้เป็นมนุษย์อันประเสริฐ เข้าใจเหตุปัจจัยแห่งความเสื่อมและความเจริญของตน ชุมชน สังคม และระบบธรรมชาติ

4. พันธะต่อมนุษยชาติ อารยธรรมของมนุษย์จะต้องเจริญก้าวหน้า มนุษย์จะต้องอยู่ในฐานะสร้างสรรค์อารยธรรมเพื่อมวลมนุษยชาติ 2 ประการ คือ

4.1 รักษาผลของความเจริญที่มนุษย์รุ่นก่อนได้สร้างสรรค์มาให้ สร้างสรรค์ความเจริญขึ้นมาใหม่

4.2 ถ่ายทอดวัฒนธรรมอันดีงามให้อนุชนรุ่นหลัง

เพราะเหตุนี้ มนุษย์จึงไม่ควรหลงระเริง เพลิดเพลินอยู่กับการเสวยผลของความเจริญของคนรุ่นก่อน แต่เป็นผู้รู้จักประมาณในการเสวยผลของคนรุ่นก่อนด้วยความตระหนักรับผิดชอบ พัฒนาสร้างสรรค์เพื่อให้เจริญงอกงามเพื่อประโยชน์แก่ตนและอนุชนรุ่นต่อไป เมื่อกล่าวโดยสรุป มนุษย์ต้องมีปฏิสัมพันธ์กับธรรมชาติแวดล้อมโดยยึดหลักการไม่เบียดเบียน หรือที่เรียกว่า “อหิสา สพฺพปาณานํ” ซึ่งสมัยนี้เรียกว่า ระบบนิเวศวิทยา (ecosystems) นั่นคือ ระบบชีวิตทั้งหมดในโลก (มนุษย์ สังคม และธรรมชาติ) ที่ต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันในสภาพแวดล้อมพึ่งพาอาศัยกันทั้งทางกายภาพและชีวภาพตลอดถึงทางจิตวิญญาณ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2543, น. 157-158)

ในปัจจุบันพระภิกษุสงฆ์จำนวนมากในชนบทนำหลักธรรมในพุทธศาสนามาประยุกต์ในการพัฒนาและอนุรักษ์ด้านสิ่งแวดล้อมที่เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจนได้แก่ พระครูมานัสสีพิทักษ์ เจ้าคณะอำเภอแม่ใจ จังหวัดพะเยา นำชาวบ้านป้องกันดูแลป่าไม้ โดยต้องต่อสู้กับบริษัทสัมปทานที่ทำไม้ในบริเวณป่าต้นน้ำ ท่านกล่าวว่า “สายน้ำแม่ใจเหมือนแม่ เหมือนน้ำใจ น้ำมีชีวิต หากถูกทำลายเหือดแห้งไป ชาวบ้านจะอยู่อย่างไร มีหลักธรรมของพระพุทธองค์เท่านั้นที่สามารถป้องกัน

ป่าไม้” ท่านนำหลักธรรมในพระไตรปิฎกมาดำเนินการเป็น “การบวชต้นไม้” โดยการนำเอาผ้าผูก รอบต้นไม้แล้วสวดกรณียเมตตสูตรเพื่อรักษาต้นไม้กับสัตว์ป่าไม่ให้ผู้ใดทำลาย ทั้งยังปลูกป่า เพิ่มเติมเรียกว่า “วนโรปา” คือ การปลูกป่ารักษาป่า ได้ชื่อว่าเป็นนิพัทธกุศล ได้กุศลเป็นนิത്യ เพื่อ การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้บริสุทธิ์สดชื่น พระพุทธองค์ทรงบัญญัติพระวินัยห้ามพระภิกษุ พราหมณ์ของเขี้ยว ห้ามไม่ให้เหยยะหรือบัวนเสมหะน้ำลายลงในน้ำและบนของเขี้ยว ทั้งตรัสถึงแมกไม้ ในป่าว่า “หมู่มั้มากมายในกลางป่า ย่อมเป็นการดี ต้นไม้ที่ขึ้นโดดเดี่ยว ถึงจะงอกงามใหญ่โต เพียงใด ลมก็พัดให้โค่นลงได้” นั่นหมายถึงว่า สรรพสิ่งในโลกต้องพึ่งพาอาศัยกันจึงจะอยู่รอดได้ ถ้าอยู่โดด ๆ ย่อมเป็นการยากที่จะรักษาชีวิตไว้ได้ หรือมีความสุขได้ยาก (สุรพงษ์ กองจันทึก และ เดชา เพียงเกต, 2534, น. 50, น. 91-95)

ในส่วนที่หนึ่งที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นหลักพุทธธรรมกับการพัฒนาสังคม ที่เป็น หลักการใหญ่ เป็นแนวคิด ทฤษฎี หรือจะเรียกว่าเป็นพุทธปรัชญาก็ได้ ที่จะส่งผลให้การพัฒนา สังคมเกิดขึ้นดี สุข สามารถที่จะแก้ไข ส่งเสริม ปรับปรุง เปลี่ยนแปลง และพัฒนาได้ในที่สุด เป็น หลักปฏิบัติที่ทุกคนไม่ว่าเชื้อชาติศาสนาใดก็ตาม สามารถนำไปปฏิบัติได้ เป็นหลักธรรมที่เป็น “อกาลิก” คือ มีความใหม่อยู่เสมอ ใช้ได้ตลอดทุกกาลเวลา แต่ในลำดับต่อไปผู้วิจัยจะได้นำเสนอ เกี่ยวกับตัวบุคคล ในที่นี้เน้นที่พระสงฆ์เป็นหลักที่เป็นตัวแทนทางศาสนาว่า พระสงฆ์เหล่านั้นมี ส่วนอย่างไรกับการพัฒนาสังคม โดยเฉพาะสังคมไทย ซึ่งรายละเอียดจะเริ่มต้นด้วยตัวพระสงฆ์ ก่อนว่าท่านมีบทบาทอย่างไรต่อสังคมจนกระทั่งสิ้นสุดด้วยการนำสังคมไปสู่เป้าประสงค์คือ สังคม แห่งความเอื้ออาทรต่อกันเป็นสังคมแห่งสันติภาพ และสันติสุขตามแนวทางและนโยบาย ตลอดถึง กระบวนการวิจัยต่าง ๆ ที่ปัจเจก ครอบครัว กลุ่มชน ชุมชน และสังคมได้ตั้งไว้ ดังนี้ คือ

6. บทบาทของพระสงฆ์

พระสงฆ์เป็นองค์ประกอบหนึ่งของพระรัตนตรัย ที่เป็นรูปแบบและมีปฏิสัมพันธ์กับ สังคมไทยมาตลอดระยะเวลาอันยาวนาน มีอิทธิพลต่อการกระตุ้นเตือนหรือแนะนำให้เกิดกิจกรรมในทาง สังคมและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ได้มาก ดังนั้น พระสงฆ์จึงถือว่าเป็นผู้ที่มีความสำคัญ ยิ่งต่อพุทธบริษัทและสังคมไทย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันจะพบว่า พระสงฆ์มีความสัมพันธ์ใกล้ชิด กับชาวบ้าน มีหน้าที่สำคัญในการชี้นำการดำเนินชีวิตของชาวไทยเป็นส่วนใหญ่ ทั้งด้านศีลธรรม จรรยาและกิจกรรมทางโลก จึงอาจกล่าวได้ว่าพระสงฆ์เป็นบุคคลที่จะขาดเสียมิได้ในชีวิตประจำวัน ของพุทธศาสนิกชนไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งตามชนบทห่างไกลความเจริญทางด้านวัตถุ นอกจากนี้ จะเป็นที่พึ่งทางด้านจิตใจและเป็นผู้ให้เอื้ออำนวยบริการทางศาสนาแล้ว ยังทำหน้าที่ให้บริการอื่น ๆ

อีกทีกลไกของรัฐเข้าไปให้บริการไม่ทั่วถึงเพื่อสร้างบูรณาการในชุมชน ดังที่ บลานชาร์ด (ม.ป.ป., อ้างถึงใน ทินพันธุ์ นาคะตะ, 2529, น. 5) ได้กล่าวไว้ว่า

พระภิกษุสงฆ์นับเป็นสถาบันที่ได้รับความเคารพนับถือจากสังคมและใกล้ชิดกับจิตใจของประชาชนมากกว่ารัฐบาล พระสงฆ์นับว่าเป็นแบบฉบับชั้นอุดมคติด้านวัฒนธรรมทางจิตใจของคนไทย เจ้าอาวาสทั้งโดยฐานะและตำแหน่งและโดยบุคลิกภาพ จะเป็นบุคคลที่ได้รับความเคารพนับถือ และเป็นบุคคลที่สำคัญที่สุดของชุมชนในแต่ละท้องถิ่น

ในพุทธศาสนามีเครื่องหมายที่กำหนดให้รู้ว่าเป็นสงฆ์ได้แก่ “พระธรรมวินัย” เพราะธรรมวินัยนี้เป็นหลักการของพุทธศาสนาได้ทั้งหมด จึงถือได้ว่าการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยเป็นหน้าที่แรกของพระสงฆ์ในพุทธศาสนาและเป็นหลักเป็นข้อกำหนดกับควบคุมการกระทำหน้าที่อื่น ๆ ได้ทั้งหมดของพระสงฆ์ ซึ่งหน้าที่ที่สำคัญนั้นได้แก่ 1) หน้าที่ในการศึกษาธรรม 2) หน้าที่ในการปฏิบัติธรรม 3) หน้าที่ในการเผยแผ่ธรรม และ 4) หน้าที่ในการรักษาธรรม (ไชย ฌ พล, 2537, น. 169; พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2539, น. 13, อ้างถึงใน วุฒินันท์ กันทะเตียน, 2541, น. 13-15)

หน้าที่ทั้ง 4 ประการดังกล่าวมาข้างต้น หน้าที่ประการที่ 3 คือ การเผยแผ่ธรรมนั้นนับว่าเป็นหัวใจสำคัญของการสืบอายุพุทธศาสนาและเป็นการแสดงเจตนาต่อพุทธประสงค์อย่างแท้จริง เพราะหน้าที่หรือบทบาทในการเผยแผ่นี้ เป็นบทบาทที่สำคัญของพระสงฆ์และจัดได้ว่าเป็นการปฏิบัติงานสังคมสงเคราะห์ในชุมชนไปโดยปริยาย หากจะเทียบกับบทบาทด้านอื่นแล้ว บทบาทด้านนี้นับว่าเป็นงานที่คณะสงฆ์จัดทำมากที่สุดมากกว่าด้านอื่น สำหรับการเผยแผ่จะมีรูปแบบที่แตกต่างกันตามกาลสมัย ซึ่งถ้าหากพิจารณาแล้วในงานเผยแผ่พุทธศาสนาอาจจะกระทำได้ใน 3 วิธีใหญ่ ๆ คือ 1) การพูด 2) การเขียน และ 3) การทำเป็นตัวอย่างให้ดู และเป็นอยู่ให้เห็น (วศิน อินทสระ, 2537, น. 92)

ขณะที่ ภัทรพร สิริกาญจน (2535, น. 21-29) ได้ให้สาระสำคัญสรุปได้ว่า พระสงฆ์มีความสำคัญในการพัฒนาสังคมด้านต่าง ๆ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันโดยเป็นการปฏิบัติหน้าที่ตามพุทธบัญญัติและจิตสำนึกที่ได้รับการอุปถัมภ์ด้วยปัจจัย 4 จากฆราวาส ดังนั้น พระสงฆ์จึงได้ทำหน้าที่มิได้จำกัดอยู่เฉพาะในเรื่องการสั่งสอนศาสนธรรมและการปฏิบัติเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการช่วยเหลือประชาชนทั้งทางด้านวัตถุและการแก้ปัญหา การพัฒนาสังคมอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุบันพระสงฆ์ได้มีภาระหน้าที่เพิ่มเติมขึ้นอีกหลายประการ กล่าวคือ

1. ด้านการพัฒนาศีลธรรม คือ การอบรมสั่งสอนประชาชนให้เป็นคนดีมีศีลธรรมให้พอใจในการทำบุญสร้างกุศลและรู้จักปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นงานหลักที่สำคัญยิ่งของพระสงฆ์และจำเป็นต้องดำเนินการอย่างต่อเนื่อง

2. ด้านพัฒนาการศึกษาและคุณภาพชีวิต พระสงฆ์เป็นผู้เผยแพร่พุทธศาสนาและเป็นแบบอย่างของผู้ประพฤติดีประพฤติชอบ พระสงฆ์จึงสามารถถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ ในพุทธศาสนาแก่ประชาชน ทำให้มีความรู้ความเข้าใจหลักธรรมทางพุทธศาสนา สามารถนำหลักธรรมมาเป็นแนวทางการดำเนินชีวิตให้ประสบความสำเร็จ สุข ความเจริญ และเลือกประกอบอาชีพที่ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น

3. ด้านสังคมสงเคราะห์ ได้แก่ การสงเคราะห์ด้านจิตใจ เช่น การแสดงพระธรรมเทศนาให้ประชาชนทั่วไปได้เรียนรู้และเข้าใจปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของชีวิต และไม่เดือดร้อนใจมากนักเมื่อเผชิญกับอุปสรรคของชีวิต นอกจากนี้ พระสงฆ์อาจให้คำปรึกษาเกี่ยวกับปัญหาชีวิตโดยใช้หลักพุทธธรรมเป็นแนวทางในบางกรณี บทบาทการสงเคราะห์ประชาชนก็เป็นไปในทางด้านวัตถุด้วย ได้แก่ การให้ที่พักอาศัยแก่นักเรียนต่างถิ่นและผู้ที่มาปฏิบัติธรรมรักษาศีลในวัด และการให้ประชาชนที่ยากจนได้เช่าที่ดินของวัดในราคาถูกเพื่อปลูกบ้านพักอาศัย เป็นต้น

4. ด้านการพัฒนาชุมชน พระสงฆ์มีฐานะเป็นผู้นำชุมชน ได้ให้วัดเป็นศูนย์บริการสังคมด้วย เช่น เป็นโรงเรียนสำหรับเด็กวัด เป็นบ้านพักฉุกเฉินสำหรับผู้ขัดสนไร้ที่พึ่ง เป็นหออนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมไทย เป็นต้น

หน้าที่ของพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคมโดยการพิจารณาจากภาพรวมใหญ่พบว่ามีลักษณะร่วมกันอยู่ 2 แนวทางใหญ่ ๆ คือ 1) การพัฒนาที่เน้นด้านจิตใจ และ 2) การพัฒนาที่เน้นด้านวัตถุ โดยมีสาระสำคัญแตกต่างกัน ดังนี้

1. การพัฒนาทางด้านจิตใจ จะมีขั้นตอนการดำเนินงาน ดังนี้

1.1 เริ่มจากกลุ่มคนส่วนน้อยไปสู่กลุ่มคนส่วนมาก กล่าวคือ

1.1.1 ตัวเรา-ผู้อื่น-กลุ่ม-ชุมชน ลักษณะนี้เป็นการเริ่มต้นการพัฒนาที่ตัวเองเป็นพื้นฐานเพื่อให้เป็นแบบอย่างอันดีต่อผู้อื่น เมื่อเราสามารถพัฒนาตนเองจนเป็นแบบอย่างให้แก่ผู้อื่นได้แล้วจะทำให้เกิดการรวมกลุ่มขึ้น ซึ่งเมื่อเราสามารถพัฒนาตนเองได้ในระดับนี้แล้วก็ไม่ควรหยุดยั้งแต่เพียงเท่านี้ ควรจะดำเนินการอย่างต่อเนื่องไปและต้องพัฒนาสืบต่อไป

1.1.2 ให้การพัฒนาต่อบุคคลอื่น โดยเริ่มทดลองดำเนินการในกลุ่มเล็กก่อน ซึ่งอาจจะเริ่มจากกลุ่มคนเพียง 7 คนหรือสิบหรือร้อยหรือมากกว่านี้ตามความเหมาะสมกับสถานการณ์ แต่การพัฒนาลักษณะนี้จะต้องดำเนินการโดยไม่ให้ชาวบ้านรู้ตัว เมื่อผลที่ได้จากการทดลองพัฒนาในกลุ่มดังกล่าวประสบผลสำเร็จ ชาวบ้านในครัวเรือนอื่น ๆ จะสามารถมองเห็นถึงประโยชน์ของการพัฒนาและจะเข้าร่วมในกระบวนการพัฒนาด้วยในที่สุด

1.2 การพัฒนาโดยการฝึกอบรม ในขณะที่เดียวกันก็ต้องคอยกระตุ้นและชี้แนะไปตามโอกาสอันควรด้วย

1.3 ใช้วิธีการสอนเด็กเพื่อการพัฒนาผู้ใหญ่ โดยการเปิดสอนหรือให้การฝึกอบรมแก่เด็กเล็กทั้งเด็กก่อนวัยเรียนและเด็กในวัยเรียน เพื่อให้เด็กรู้จักประเพณีที่ดีและเป็นแบบอย่างความประพฤติสำหรับพ่อแม่พี่น้อง

1.4 ให้การอบรมแก่ประชาชนทั้งโดยการเรียน เข้ามาร่วมฟังการบรรยายธรรมะ และรวมถึงการออกกระจายเสียงผ่านหอกระจายข่าว เพื่อให้ประชาชนได้รับความรู้ที่เป็นประโยชน์ และเตือนประชาชนให้ประพฤติปฏิบัติชอบอยู่ในกรอบของศีลธรรมและพยายามสอดแทรกธรรมะไปในเรื่องต่าง ๆ ตามโอกาสอันควร

1.5 ทุกวันพระจะมีการแสดงพระธรรมเทศนาให้แก่อุบาสก อุบาสิกาที่มาพร้อมกันทำบุญที่วัด โดยเน้นลักษณะการแสดงพระธรรมเทศนาที่สอดคล้องกับชีวิตประจำวันของประชาชน เพื่อให้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้ง่ายและควรแสดงธรรมะในลักษณะที่ง่ายต่อความเข้าใจ

1.6 ใช้นโยบายและมาตรการให้ลด ละ เลิกจากอบายมุขต่าง ๆ ทั้งหลายทั้งปวง

1.7 สนับสนุนให้มีการตั้งคณะกรรมการของหมู่บ้าน คอยดูแลความสงบและความสามัคคีในหมู่บ้าน เช่น คณะกรรมการประนีประนอมปัญหาและความขัดแย้งภายในหมู่บ้าน เพื่อป้องกันมิให้เกิดปัญหาขัดแย้งกันในหมู่ชาวบ้าน จนถึงขั้นต้องตัดสินความกันในกระบวนการยุติธรรมของรัฐ ทั้งนี้เพื่อพยายามสร้างสรรคความสามัคคีในหมู่ชาวบ้าน ให้สามารถอยู่ร่วมกันโดยไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน

1.8 ใช้วิธีการกระตุ้นจิตใจชาวบ้านให้พยายามรักษาความดีที่ได้ปฏิบัติกันมาแล้ว เช่น ในกรณีหมู่บ้านที่สามารถพัฒนาจนกระทั่งได้รับการคัดเลือกเป็นหมู่บ้านพัฒนาตัวอย่างแล้ว ควรจะพยายามกระตุ้นให้ชาวบ้านตื่นตัวต่อการทำงาน เพื่อการรักษาเกียรติและความดีนั้นเอาไว้มิให้ทำงานกันแบบผักชีโรยหน้า เพื่อเป็นการอวดอ้างผลงานเฉพาะเมื่อมีบุคคลภายนอกเข้ามาเยี่ยมเยียนเท่านั้น

2. การพัฒนาด้านวัตถุ จะเป็นการพัฒนาที่มุ่งเป้าหมายไปสู่ประโยชน์ของชาวบ้าน และชุมชน หรือที่เรียกว่า การพัฒนาไปสู่คุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น ดังนั้น การพัฒนาด้านวัตถุจึงครอบคลุมในหลายลักษณะ ดังนี้

2.1 การจัดตั้งกองทุนเพื่อการพัฒนาในด้านต่าง ๆ เช่น กองทุนเงินกู้ ธนาคารข้าว ธนาคารยา ธนาคารควาย เป็นต้น

2.2 การจัดตั้งสหกรณ์ต่าง ๆ เพื่อฝึกฝนการมีส่วนร่วมในการทำงาน เพื่อการพัฒนาตนเอง เช่น สหกรณ์การเกษตร สหกรณ์ร้านค้า สหกรณ์ออมทรัพย์ เป็นต้น

2.3 การพัฒนาการศึกษาแก่บุคคลในทุกระดับและทุกวัย เพื่อการเพิ่มพูนความรู้และความเข้าใจในทางโลก การเพิ่มคุณวุฒิอันจะนำไปสู่การเลื่อนขั้นหรือสร้างสถานภาพใหม่ทางสังคม โดยมีเป้าหมายให้สามารถนำเอาความรู้และสถานภาพทางสังคมดังกล่าวไปใช้ประโยชน์ในการปรับปรุงชีวิตความเป็นอยู่ทั้งของตนและชุมชนให้ดีขึ้น การพัฒนาการศึกษาดังกล่าวนั้นครอบคลุมทั้งการศึกษาทางสายสามัญ และการเสริมความรู้ในการอาชีพต่าง ๆ

2.4 การพัฒนาเพื่อการโภชนาการและการพัฒนาสุขภาพอนามัยให้ดีขึ้น เช่น การสร้างส้วม โครงการอาหารเสริม การสร้างถังเก็บน้ำฝน เป็นต้น

2.5 การสร้างสาธารณประโยชน์และสาธารณูปการต่าง ๆ เช่น ห้องสมุดหรือที่อ่านหนังสือพิมพ์ประจำหมู่บ้าน ศาลาประชาคม ปรับปรุงซ่อมแซมถนนหนทางต่าง ๆ ขุดสระน้ำ

2.6 การพัฒนาเกษตรกรรม เช่น ส่งเสริมการเพาะปลูกพืชชนิดใหม่ ๆ การสร้างฝายน้ำล้น การสร้างระบบชลประทานขนาดเล็ก การฝึกอบรมการพัฒนาการเกษตรและปศุสัตว์ (สมบุญ สุธงษา, 2530, น. 59-62)

จะเห็นได้ว่าพระสงฆ์ได้เข้ามามีบทบาทต่อชุมชน สังคมเกี่ยวกับกิจกรรมการพัฒนาในหลายด้านโดยเข้ามามีส่วนร่วมกับชุมชนทั้งโดยตรงและโดยอ้อม โดยตรงจะเห็นได้จากการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านที่มีส่วนกระตุ้น แนะนำ เป็นที่ปรึกษาในการทำกิจกรรมแต่ละด้าน ส่วนโดยอ้อมพระสงฆ์ได้มีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของสังคมไทยทั้งด้านศีลธรรม จรรยา จึงอาจกล่าวได้ว่าพระสงฆ์เป็นตัวแทนสถาบันหรือสื่อบุคคลที่สำคัญของสังคมที่เอื้ออำนวยบริการสังคมด้านต่าง ๆ ทางศาสนา รวมทั้งเป็นที่พึ่งด้านจิตใจของพุทธศาสนิกชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนในชนบทได้เป็นอย่างดี ดังนั้น ในลำดับต่อไปผู้วิจัยจะได้เสนอกิจกรรมการพัฒนาที่เห็นเป็นรูปธรรมของพระสงฆ์ว่ามีวัตถุประสงค์และรายละเอียดเป็นเช่นใด เพื่อเป็นแนวทางหนึ่งในการสร้างกรอบแนวคิดในการสังเคราะห์องค์ความรู้ด้วยวิธีวิทยาการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพ

7. กิจกรรมในการพัฒนาสังคมของพระสงฆ์

วัตถุประสงค์ขั้นสุดท้ายของการพัฒนา คือ การปรับปรุงสภาพแวดล้อมของสังคมทั้งด้านวัตถุและจิตใจของชุมชนให้ดีขึ้น เป็นการยกระดับคุณภาพชีวิตของประชาชนให้สูงขึ้น โดยคำนึงถึงคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ การไม่ทำลายหรือลดคุณค่าของวัฒนธรรมเดิมของแต่ละชุมชน (สังคม) การส่งเสริมให้มีการริเริ่มโครงการพัฒนาโดยคนในท้องถิ่นเอง พยายามให้แต่ละคนในชุมชนสามารถช่วยเหลือตนเอง สามารถยืนอยู่บนขาของตนเอง การส่งเสริมให้สมาชิกในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาท้องถิ่นของตนเองและพยายามใช้ทรัพยากรภายใน

ท้องถิ่นและการสร้างสำนึกในการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน พระสงฆ์นักพัฒนาตระหนักดีว่า การที่จะดำเนินการพัฒนาให้บรรลุวัตถุประสงค์ดังกล่าว นั้น จะต้องเข้าใจจากเหง้าของความด้อยพัฒนาหรือความทุกข์ของประชาชนเสียก่อน เมื่อเข้าใจความทุกข์แล้วจึงหายุทธวิธีในการพัฒนาต่อไป เมื่อเป็นเช่นนี้ การพยายามแก้ปัญหาหรือพยายามพัฒนาของพระสงฆ์นักพัฒนาจึงมีหลากหลายยุทธวิธี ซึ่งแต่ละรูปมักจะมีความคิดเห็นเป็นของตนเอง ดังนั้น การริเริ่มโครงการพัฒนาจึงมีความแตกต่างกันในกิจกรรม จากการรวบรวมและจำแนกประเภทโครงการพัฒนาที่ดำเนินงานเสร็จสิ้นไปแล้ว และที่กำลังดำเนินงานอยู่ในภาคเหนือและภาคอีสาน (สมบุญ สุธำรง, 2529, น. 7; 2530, น. 73-77) มีดังนี้

1. โครงการสังฆพัฒนาในภาคเหนือ เรียงจากโครงการที่ได้รับความสนใจนำไปดำเนินการกันมากมี 4 ประเภท ตามลำดับความสำคัญ ดังนี้

1.1 โครงการพัฒนาด้านจิตใจ เน้นในลักษณะการอบรมศีลธรรม จริยธรรม ให้แก่ประชาชน มุ่งแสดงธรรมเทศนาที่ประชาชนจะสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันได้ บางท่านมุ่งรณรงค์เพื่อต่อต้านอบายมุขต่าง ๆ ในหมู่ประชาชนหรือมุ่งฝึกอบรมผู้นำพุทธเยาวชนและจัดตั้งกลุ่มพุทธเยาวชนเพื่อการสร้างสรรค์พุทธมามกะที่ดีในอนาคต แต่ก็มีบางท่านที่สอนให้ประชาชนเจริญสมาธิ ฝึกวิปัสสนากรรมฐานเพื่อให้เกิดความสงบทางจิตใจ สามารถใช้สติในการประพฤติปฏิบัติต่อตนเองและผู้อื่น

1.2 โครงการฝึกอบรมและการพัฒนาอาชีพเสริม เป็นการฝึกอบรมอาชีพอื่น ๆ นอกเหนือจากการเกษตรให้แก่ประชาชน เพื่อให้ประชาชนนำไปปฏิบัติเป็นอาชีพเสริมหรืออาชีพรองอันเป็นการสร้างโอกาสในการหารายได้เพิ่มของครอบครัว โดยไม่ต้องอพยพแรงงานไปสู่กรุงเทพมหานคร หรือถ้าหากมีผู้ทางอาจจะยึดถือเป็นอาชีพหลักได้ อาชีพเสริมที่มีการฝึกอบรมกันอย่างกว้างขวางนี้ ได้แก่ การทอผ้า ตัดเย็บเสื้อผ้า ตัด-ตัดผม ช่างกลและช่างอิเล็กทรอนิกส์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแถบจังหวัดเชียงรายและพะเยา จะมีลักษณะที่พยายามส่งเสริมอาชีพรองให้แก่สตรีกันมาก เพื่อการสกัดกั้นมิให้บรรดาเยาวชนสตรีลงมาเป็นโสเภณีในกรุงเทพฯ หรือตามเมืองใหญ่ จึงเน้นการฝึกอบรมด้านทอผ้า ตัดเย็บเสื้อผ้าและตัดผมเป็นสำคัญ

1.3 โครงการส่งเสริมการเกษตร ได้แก่ การสาธิตการเพาะปลูกพืชผลชนิดใหม่ที่เหมาะสมกับสภาพดินและภูมิอากาศในภาคเหนือ แต่ชาวบ้านยังไม่นิยมเพาะปลูก เช่น ถั่วเหลือง ส้ม พืชผัก เป็นต้น สนับสนุนด้านเงินทุนหมุนเวียนเพื่อการเพาะปลูกพืชในฤดูแล้ง ส่งเสริมแนะนำเกษตรกรแผนใหม่เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต เช่น การเปลี่ยนพันธุ์พืช เทคนิคการขยายพันธุ์ การใช้ปุ๋ยและยาปราบศัตรูพืช เป็นต้น โครงการส่งเสริมการเกษตรนี้มีเป้าหมายสำคัญที่การสร้าง

แรงจูงใจในการผลิตและเสริมสร้างรายได้ทางเกษตรให้พอเพียง ไม่ต้องดิ้นรนไปหางานทำนอกชุมชน

1.4 โครงการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน เป็นโครงการที่มุ่งสร้างสรรค์กิจกรรมของชุมชน ที่ประชาชนจะต้องร่วมมือร่วมใจหรือร่วมหุ้นกันดำเนินการกิจกรรมเหล่านั้น จึงจะประสบความสำเร็จได้ โครงการเหล่านี้ ได้แก่ การส่งเสริมให้มีการจัดตั้งสหกรณ์ หรือกลุ่มต่าง ๆ เช่น สหกรณ์ออมทรัพย์ สหกรณ์ร้านค้า ธนาคารข้าว ธนาคารยา ธนาคารโค-กระบือ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน หรือกลุ่มพุทธเยาวชน เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังมีโครงการสังฆพัฒนาอื่น ๆ อีก ที่มีการดำเนินการในบางพื้นที่ที่ก่อให้เกิดประโยชน์สุขต่อชาวชนบท เช่น โครงการให้การศึกษานี้ ได้แก่ การจัดตั้งศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก โรงเรียนพุทธศาสนาวินวาทิตย์หรือการบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อน เป็นต้น โครงการจัดระเบียบชุมชน เช่น การสร้างและปรับปรุงถนนหนทาง สร้างรั้วบ้าน ทำความสะอาดชุมชน สร้างศาลาหรือศูนย์พัฒนาประจำหมู่บ้านและตำบล รวมไปถึงการสร้างประปาหมู่บ้าน และขุดบ่อหรือสระน้ำ และอีกโครงการหนึ่งที่ทำกันคือ โครงการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมพื้นฐาน เช่น ตั้งกลุ่มอนุรักษ์วัฒนธรรมและประเพณีลานนาไทย ตั้งโรงเรียนสอนภาษาลานนา และส่งเสริมดนตรีไทย ลานนา เป็นต้น

2. โครงการสังฆพัฒนาในภาคอีสาน ที่พระสงฆ์นักพัฒนาในภาคอีสานนิยมทำมี 6 ประเภท ตามลำดับ ดังนี้

2.1 โครงการพัฒนาจิตใจ เน้นในลักษณะของการเจริญสมาธิ ฝึกวิปัสสนากกรรมฐาน ให้การอบรมศีลธรรมแก่ประชาชน การแสดงธรรมเทศนาเพื่อการประยุกต์หลักธรรมมาใช้ในการดำเนินชีวิต การรณรงค์เพื่อต่อต้านอบายมุขในหมู่ประชาชน และการฝึกอบรมหรือจัดตั้งกลุ่มพุทธเยาวชน

2.2 โครงการส่งเสริมและพัฒนาการศึกษาเยาวชน ทั้งพระภิกษุ สามเณรและพุทธศาสนิกชน เช่น โครงการโรงเรียนพุทธศาสนาวินวาทิตย์ โครงการอบรมสามเณรภาคฤดูร้อน โครงการศึกษาพระปริยัติธรรมหรือภาษาบาลี โครงการศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก รวมตลอดจนการศึกษาผู้ใหญ่ การจัดตั้งห้องสมุดประจำหมู่บ้านและหอกระจายข่าว เป็นต้น

2.3 โครงการพัฒนาสาธารณสุข ทั้งด้านโภชนาการและสุขภาพอนามัยภายในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างเสริมสาธารณสุขมูลฐานภายในชุมชน เช่น โครงการรวมกลุ่มหมอนเวียนสร้างส้วม สร้างถังเก็บน้ำฝนหรือโถงเก็บน้ำฝน โครงการอาหารเสริม รวมตลอดไปถึงการฝึกอบรมพระหมอ หรือโครงการยาสมุนไพรแพทย์แผนโบราณ

2.4 โครงการส่งเสริมการเกษตร ทั้งด้านเทคนิคและประสิทธิภาพการผลิต เช่น การแนะนำวิชาการเกษตรแผนใหม่ การแนะนำการปลูกพืชชนิดใหม่ การนำชาวบ้านร่วมกันสร้างระบบชลประทานขนาดเล็ก (เช่น การสร้างทำนบ เหมืองฝาย) รวมตลอดไปถึงความพยายามผลักดันให้ชาวบ้านเพาะปลูกพืชผักสวนครัวไว้สำหรับบริโภคภายในครัวเรือน หรือขายให้แก่เพื่อนบ้านในชุมชน

2.5 โครงการพัฒนาเพื่อการจัดระเบียบชุมชน ได้แก่ โครงการสร้างและปรับปรุงถนนหนทาง ทางรั้วบ้าน ทำความสะอาดชุมชน ตัดตั้งป้ายหมู่บ้านและป้ายคำขวัญต่าง ๆ สร้างศาลาประชาคม สร้างศูนย์พัฒนาประจำหมู่บ้านหรือตำบล สร้างศาลาที่พักผู้โดยสาร และอื่น ๆ อันเป็นโครงการที่เน้นหนักด้านการสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ และรวมถึงการสร้างประปาหมู่บ้านและติดตั้งไฟฟ้าหมู่บ้านด้วย

2.6 โครงการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน ได้แก่ โครงการที่สร้างสรรค์กิจกรรมหมู่ ซึ่งประชาชนจะต้องร่วมมือร่วมใจและร่วมหุ้นกันดำเนินงาน กิจกรรมเหล่านั้นจึงจะเกิดขึ้นได้ เช่น การส่งเสริมสนับสนุนให้มีการจัดตั้งสหกรณ์ต่าง ๆ ทั้งสหกรณ์การเกษตร สหกรณ์ร้านค้า สหกรณ์ยา (กองทุนเวชภัณฑ์หรือชื่ออื่น ๆ) สหกรณ์ออมทรัพย์ ธนาคารข้าว ธนาคารโคกกระป๋อง หรือกลุ่มกิจกรรมการพัฒนาต่าง ๆ รวมตลอดถึงโครงการทำนารวมหรือนาระดับมิตรด้วย นอกเหนือจากการเกษตร ซึ่งส่วนใหญ่จะได้แก่ การฝึกอบรมการตัดเย็บเสื้อผ้าสตรี การสอนเย็บปักถักร้อย การตัดผม ตัดผม ทอผ้า นอกจากนี้ บางแห่งมีการฝึกอบรมด้านช่างไม้ ช่างซ่อมเครื่องยนต์ หรือซ่อมวิทยุโทรทัศน์ เป็นต้น โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการฝึกฝนให้ประชาชนมีความรู้ ความชำนาญในสาขาอาชีพเหล่านี้ เพื่อสร้างโอกาสในการหารายได้เสริมแก่ครอบครัวโดยไม่ต้องอพยพแรงงานไปรับจ้างที่อื่น ๆ ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเพื่อการใช้ความรู้เหล่านั้นมาสร้างประโยชน์เพื่อตนเองและครอบครัวในคราวจำเป็น และนอกจากนี้ ยังอาจใช้ความรู้ในอาชีพเสริมขึ้นมาเป็นสื่อในการปลูกฝังการรวมกลุ่มประชาชนในการทำงานต่าง ๆ

เมื่อกล่าวโดยสรุปจะเห็นได้ว่า กิจกรรมการพัฒนาของพระสงฆ์คือ การพยายามแก้ไขปัญหาในชุมชนที่มีความหลากหลายตามประเภทของปัญหาที่เกิดขึ้นทั้งทางวัตถุและจิตใจ เพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของชาวบ้านในชุมชนให้สูงขึ้น โดยรูปแบบการดำเนินชีวิตที่ใช้ฐานคิดพุทธปรัชญาเป็นแกนกลางในการพัฒนาและดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ภายในชุมชน (สังคม) ด้วยกิจกรรมการพัฒนาดังกล่าวจะนำไปสู่การเสริมสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นแก่ชุมชน เป็นการดึงเอาทุนทางสังคมที่มีอยู่แล้วในชุมชนกลับมาดำเนินการใหม่ให้สอดคล้องกับยุคสมัย ไม่ว่าจะเป็นทุนทางภูมิปัญญาท้องถิ่น ทุนทางวัฒนธรรมประเพณี ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น ซึ่งจะได้ผลเกิดขึ้นใน 2 ระดับ คือ 1) ระดับกายภาพ ได้แก่ ชุมชนหมู่บ้านมีความสะอาดสะอ้าน มีสถานะแวดล้อมที่น่าอยู่ พึ่งตนเองทางเศรษฐกิจได้ และ 2) ระดับจิตวิญญาณ ได้แก่ ประชาชน

จะมีความสมัครสมานสามัคคีรวมกลุ่มกันเพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ อย่างจริงใจ ซื่อสัตย์ต่อกัน สถาบันครอบครัวเกิดความมั่นคง จิตใจได้รับการพัฒนาด้วยหลักพุทธธรรม ซึ่งจะเป็นการเกื้อหนุนต่อการพัฒนาในระดับกายภาพอีกชั้นหนึ่ง ชุมชนเกิดการเรียนรู้คู่คุณธรรมอันจะเป็นแบบอย่างแห่งการพัฒนาแก่สังคมในวงกว้างได้

8. แนวคิดเกี่ยวกับการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนา

สังคมของพระสงฆ์

พระสงฆ์ผู้เป็นสื่อบุคคลที่สำคัญได้ประยุกต์ใช้พุทธธรรมในกระบวนการพัฒนาสังคม ด้วยการนำเอาแนวคิดและหลักปฏิบัติทางพุทธปรัชญาไปใช้ให้เกิดประโยชน์เพื่อความมุ่งหวัง 2 ประการ ได้แก่ 1) ภาวะการกินดี อยู่ดีทางกาย (social welfare) และ 2) ภาวะการเป็นอยู่แต่พอดี (สันโดษ) ทางจิตวิญญาณ (well-being) ทั้งของปัจเจก กลุ่ม ชุมชน และสังคม และแน่นอนว่าพระสงฆ์จะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติในหลาย ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นคุณสมบัติภายในคือ ศีลาจารวัตรที่งดงาม ประพฤติตัวเป็นปูชนียบุคคลและเป็นทักษิณะบุคคล มีความรู้ความสามารถด้านหลักธรรม และคุณสมบัติภายนอกคือ ศาสตร์ทางโลกไม่ว่าจะเป็น รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ ตลอดจนสังคมศาสตร์สาขาอื่น ๆ เป็นต้น จึงจะประสบความสำเร็จในการพัฒนาสังคมได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคชนบทห่างไกลความเจริญ เกี่ยวกับเรื่องนี้ ภัทรพร สิริกาญจน (2535, น. 55-59) ได้ให้สาระสำคัญสรุปได้ว่า ในสังคมไทยปัจจุบัน พระนักพัฒนาสามารถเข้าถึงชาวชนบทและได้รับการยอมรับจากชาวชนบทยิ่งกว่าบรรดาเจ้าหน้าที่ของรัฐ เนื่องจากพระสงฆ์ผู้ทำงานพัฒนามักเป็นชาวท้องถิ่นนั้นอยู่แล้ว จึงสังเกตเห็นความจำเป็นในการช่วยเหลือชาวบ้าน เข้าทำนองวัดพึ่งบ้าน บ้านพึ่งวัด นอกจากนั้น พระสงฆ์ผู้สำนึกในหน้าที่ของตนตามพุทธบัญญัติย่อมไม่รังเกียจการอยู่ป่าและการจาริกไปในที่ห่างไกลต่าง ๆ เพื่อประกาศพุทธธรรม จะเห็นได้ว่า ในชนบทอันกันดารและห่างไกลความเจริญทางวัตถุซึ่งปราศจากเจ้าหน้าที่ของรัฐเข้าดูแลความสงบเรียบร้อย และรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วย ก็อาจมีพระสงฆ์ไปจำพรรษาหรือก่อตั้งสำนักสงฆ์เพื่อประกาศพุทธธรรมและบำบัดทุกข์บำรุงสุขให้ประชาชนแทน ในการพัฒนาชุมชนดังกล่าว พระสงฆ์ได้ใช้พุทธธรรมประยุกต์ใช้กับวิถีชีวิตของชาวบ้าน โดยมีหลักการ คือ

1. หลักการปลูกฝังธรรมะในจิตใจ หมายถึง การหล่อหลอมความคิดและทัศนคติ ตลอดจนอารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ ด้วยหลักพุทธธรรมเพื่อให้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต แก่นพุทธธรรมที่สำคัญและเป็นรากฐานให้แก่แนวคิดและแนวปฏิบัติในเรื่องอื่น ๆ ได้แก่ ความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยทั้งหลาย พุทธธรรมสอนให้เห็นว่าสิ่งทั้งหลายไม่อยู่โดดเดี่ยว แต่มีความสัมพันธ์สอดคล้องเป็นเหตุเป็นผลต่อกัน เมื่อต้องการผลเช่นใดก็ต้องสร้างเงื่อนไขหรือเหตุปัจจัยเช่นนั้น

เช่น เมื่อต้องการพ้นจากความยากจนก็ต้องขยันหมั่นเพียรและแก้ไขสาเหตุของความยากจน เมื่อต้องการให้พืชผลเจริญงอกงามก็ต้องทะนุบำรุงและกำจัดภัยของต้นพืช เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีพุทธธรรมข้ออื่น ๆ ที่เสริมความรู้ความเข้าใจในพุทธธรรมดังกล่าว เช่น อิทธิบาท 4 ซึ่งเป็นธรรมส่งเสริมความรักในการทำงาน ความพากเพียร ความเอาใจจริงเอาจัง และการใคร่ครวญตรวจสอบในการทำงาน อันเป็นผลให้การทำงานได้ผลสำเร็จดี พุทธวิธีที่สำคัญในการปลูกฝังธรรมะในจิตใจวิธีหนึ่งคือ การอบรมจิตใจให้สงบและรู้เท่าทันตนเอง เกิดสติในการปฏิบัติกรงาน ทำให้ทำงานได้รอบคอบถี่ถ้วน และเกิดประโยชน์ได้มากที่สุด มีพระนักพัฒนาหลายรูปที่อบรมกรรมฐานแก่ประชาชนควบคู่ไปกับการปฏิบัติงานพัฒนาชุมชน

2. หลักการเคารพธรรมชาติและการรักษาความสมดุลของธรรมชาติ เกิดจากความเข้าใจในกระบวนการพัฒนาของธรรมชาติแวดล้อมและประโยชน์ของสิ่งธรรมชาติต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ การเล็งเห็นความสำคัญของป่าไม้ ลำธาร และภูเขา ทำให้มนุษย์ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างเหมาะสม ไม่ล้างผลาญธรรมชาติ การสำนึกว่าป่าไม้ ภูเขาและสิ่งธรรมชาติต่าง ๆ มีกำเนิดมาอย่างไร ดำรงอยู่ได้ด้วยเหตุปัจจัยอะไร ทำให้มนุษย์ใช้สอยด้วยความระมัดระวังไม่ตัดไม้ทำลายป่าให้เหี้ยนเตียนโดยรวดเร็ว แต่ตัดไม้ตามความจำเป็นในแต่ละวัน แต่ละฤดูกาล และปลูกใหม่ทดแทน และไม่ระเบิดภูเขาจนราบเรียบ หรือทำความสกปรกน้ำเสียแก่น้ำลำธาร เป็นต้น การเคารพธรรมชาติทำให้มนุษย์ยอมพล่อยให้ธรรมชาติได้มีโอกาสฟื้นตัวและคงอยู่ได้ต่อไป นับว่าเป็นการรักษาสมดุลของธรรมชาติในการกระตุ้นให้ชาวบ้านเคารพธรรมชาตินั้น บางครั้งจำเป็นต้องอาศัยพื้นฐานความเชื่อความศรัทธาทางศาสนาของชาวบ้านเป็นพื้นฐาน เพราะคำอธิบายถึงผลได้ผลเสียของการอนุรักษ์ธรรมชาติต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ อาจไม่สามารถเข้าถึงจิตสำนึกของชาวบ้านได้ การที่ชาวบ้านเคารพนับถือพระสงฆ์และเห็นผ้าเหลืองเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อาจเป็นแรงจูงใจที่สำคัญในการเคารพธรรมชาติและอนุรักษ์ธรรมชาติ เช่น การประกอบพิธีต่ออายุต้นไม้ในบริเวณโครงการก่อสร้างเขื่อนแก่งกรุง สุราษฎร์ธานี เมื่อวันที่ 23 มีนาคม 2534 และการผูกผ้าเหลืองรอบต้นไม้ในป่าคลองยัน อำเภอคีรีรัฐนิคม สุราษฎร์ธานี ของโครงการเดินป่าศึกษาธรรมชาติเพื่อต่ออายุป่าคลองยัน ในวันที่ 24 มีนาคม 2534 เพื่อป้องกันคนตัดไม้ทำลายป่า ผู้ปฏิบัติงานเมื่อผูกผ้าเหลืองรอบต้นไม้ขนาด 6-10 คนโอบ ต้องทำงานด้วยความยากลำบาก เพราะต้องเดินทางฝ่าเข้าไปในป่าที่ขม ในปัจจุบันการผูกผ้าเหลืองรอบต้นไม้หรือที่เรียกว่า พิธีบวชต้นไม้ นั้น สามารถรักษาป่าไม้ได้ในระดับหนึ่ง จึงมีผู้ใช้วิธีดังกล่าวในท้องที่ต่าง ๆ เช่น ชาวบ้าน ข้าราชการ และพระสงฆ์ในอำเภอสวรรคิ จังหวัดเชียงใหม่ ได้ทำการบวชต้นไม้ใหญ่จำนวนนับพันต้นในช่วงก่อนเข้าพรรษา ปี พ.ศ. 2534 เพื่อไม่ให้หน่วยงานราชการบางหน่วยโค่นทิ้งเพราะต้องการขยายถนน

3. หลักการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจและการเดินทางสายกลาง หมายถึง การลงมือประกอบการทำงานากินด้วยตนเองโดยทำเกษตรกรรมแบบผสมผสาน เช่น ทำนาและเลี้ยงปลา ร่องนาไปด้วย หรือทำไร่ผสมผสาน ปลูกพืชหมุนเวียน เช่น ถั่วสลับกับพืชชนิดอื่น เมื่อเก็บเมล็ดแล้วก็ไถกลบเพื่อเพิ่มปุ๋ยในดิน นอกจากนั้น ก็เลี้ยงสัตว์ไปด้วยเพื่อเอามูลจากสัตว์ไปเลี้ยงพืชและเอาพืชไปเลี้ยงสัตว์ ทำให้เกิดความสมดุลตามธรรมชาติ ในการปลูกพืชก็ไม่ใช่ปุ๋ยเคมีเพราะจะทำให้ดินเสียแร่ธาตุตามธรรมชาติ และไม่ใช้ยาฆ่าแมลงที่เป็นสารเคมีเพราะจะเป็นอันตรายต่อผู้บริโภค ในปัจจุบันมีผู้คิดยากำจัดแมลงไม่ให้มารบกวนพืชผลทางการเกษตรในไร่สวนเรือกนาได้โดยใช้ใบชาแก่ ใบสะเดาแก่และตะไคร้หอม ตำปนกันผสมน้ำเพื่อคั้นเอาน้ำยาตามธรรมชาติไปใช้พ่นกันแมลงรบกวนต้นพืช ในการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจด้วยระบบเกษตรกรรมแบบผสมผสานนี้จะได้ผลดีต่อเมื่อผู้ประกอบการใช้วิธีเดินทางสายกลางตามหลักพุทธศาสนา คือ มีเป้าหมายในการเลี้ยงตนเองเท่านั้นตามหลักกินอยู่แต่พอดี ไม่ใช่เพื่อกินดีอยู่ดี จึงไม่มีการขยายงานให้มีขนาดใหญ่เกินความจำเป็นในการดำรงชีวิต ไม่หวังผลทางการค้า และกำไรทางเศรษฐกิจ ผู้ประกอบการสามารถดำรงชีวิตในระบบพึ่งตนเองดังกล่าวได้อย่างมีความสุข มีชีวิตที่เรียบง่าย และมีสันโดษ (ความพอใจตามอัตภาพ) ผู้ที่ประกอบอาชีพโดยพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจจึงเป็นผู้เดินทางสายกลาง พวกเขาจะไม่ร่ำรวยล้นฟ้า แต่ก็ไม่ลำบากยากจน

4. หลักการรักษาระเบียบวินัยและการมีมนุษยสัมพันธ์ กล่าวคือ การที่พระสงฆ์ช่วยให้ชาวบ้านอยู่ร่วมกันได้อย่างมีระเบียบวินัย และมีมนุษยสัมพันธ์อันดีต่อกัน พระสงฆ์เป็นแบบอย่างของผู้ทรงศีล และผู้มีวินัยในการดำรงชีวิต ความเป็นผู้เพียรเพื่อสงบระงับจากกิเลสตัณหา ทำให้ชาวบ้านมีความเลื่อมใสศรัทธาพร้อมที่จะรับฟังคำสอนและปฏิบัติตาม การที่พระสงฆ์อบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ชาวบ้านให้เป็นผู้รักสงบไม่เบียดเบียนผู้อื่น และมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ช่วยเหลือผู้อื่น ย่อมมีผลให้ชุมชนนั้นดำรงอยู่ด้วยสันติสุขและพร้อมที่จะร่วมมือกันพัฒนาตนเองให้เจริญก้าวหน้าต่อไป

ในกระบวนการพัฒนาแบบตะวันตกที่มาถึงทางตันอันทำให้เกิดปัญหามากมาย ได้เกิดขบวนการต่าง ๆ เพื่อแก้ไขปัญหาเหล่านี้ ซึ่งหนึ่งในนั้นก็คือ ขบวนการสรรวาทย์ของชาวศรีลังกา (สิงห์) ในประเด็นนี้ ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2537, น. 19-21) ได้ให้สาระสำคัญสรุปได้ว่า เมื่อเกิดวิกฤติทางความคิดและความอับจนทางการพัฒนาคนตามแบบจำลองของตะวันตก ผลักดันให้หลายกลุ่มหวนไปหาปรัชญาตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งพุทธปรัชญาในบางประเทศ เช่น สรรวาทย์ที่ศรีลังกาได้มีการนำเอาแนวคิดบางอย่างของพุทธปรัชญามาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสังคมที่ต้องเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมหลายมิติ คือ

1. การพัฒนาต้องอาศัยวัฒนธรรมพื้นฐานของตนเอง “สรรพวิถี” ของศรีลังกาเน้นหลักการพึ่งตนเอง โดยนำเอาพุทธปรัชญามาปรับปรุงใช้ให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาชุมชนในชนบท
2. การพัฒนาโดยการปฏิวัติวัฒนธรรม หมายถึง การปฏิเสธรูปแบบวัฒนธรรมแบบทุนนิยม เช่น การบูชาวัตถุ ความลุ่มหลงในความเจริญทางเทคโนโลยีและอุตสาหกรรม รวมทั้งวัฒนธรรมแห่งการบริโภคทั่ว ๆ ไป เป็นต้น วัฒนธรรมแบบนี้ทำให้มนุษย์หลงลืมความหมายของชีวิตอย่างสิ้นเชิง
3. ความหลากหลายของภูมิปัญญาชาวบ้านและวัฒนธรรมพื้นบ้าน จะเป็นพื้นฐานสำคัญของการพัฒนาที่มีความเป็นเอกลักษณ์ของตน
4. สิ่งที่เราได้จากความหมายใหม่ของการพัฒนาแบบพุทธ คือ “จริยธรรมในการพัฒนา” จริยธรรมเป็นเรื่องที่จะบอกเราว่า อะไรเป็นสิ่งที่ดีงาม อะไรเป็นสิ่งที่ชั่วร้าย นอกจากนี้ จริยธรรมยังบอกเราอีกด้วยว่า อะไรควรทำและเราควรทำอย่างไร เพื่อที่จะให้สังคมและชีวิตของมนุษย์อยู่ในสภาพที่ดีงาม

การประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคมของพระสงฆ์จะเห็นได้ว่า พระสงฆ์ไทยมีบทบาทและหน้าที่ที่ผูกพันกับงานพัฒนาและการแก้ไขปัญหาของชุมชนมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน การที่พระสงฆ์ไทยไม่เพิกเฉยต่อปัญหาความเดือดร้อนของชาวบ้าน นับเป็นความเมตตาและความสำนึกในหน้าที่ของพระสงฆ์ตามพุทธบัญญัติอย่างยิ่ง ตัวอย่างเช่น พระคำเขียน สุวณฺโณ (พระครูบรรพตสุวรรณกิจ) พระผู้นำในการพัฒนาชนบทไทย ทำให้ประชาชนไม่ไร้ที่พึ่ง ซึ่งที่พึ่งอันประเสริฐตามความหมายทางศาสนาก็คือ “พระรัตนตรัย” แม้ว่ารัฐบาลยังไม่เข้ามาดำเนินการช่วยเหลือก็ตาม การที่พระสงฆ์จำเป็นต้องแก้ไขปัญหาสังคม และพัฒนาชุมชน (สังคม) อันเนื่องมาจากพระธรรมวินัยและความต้องการของประชาชนทำให้พระสงฆ์จำเป็นต้องมีวิจรรณญาณที่ถี่ถ้วนมากขึ้น มีปัญญามองเห็นการณ์ไกลและมีวิธีการอันถูกต้องดีงาม เพื่อให้เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาและเป็นที่ไว้วางใจของประชาชนได้ตลอดไป

9. สรุปกรอบแนวคิดในการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพ

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้พัฒนาองค์ความรู้จากการทบทวนวรรณกรรมด้านแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการแก้ไขปัญหาและพัฒนาสังคมและวรรณกรรมอื่น ๆ ทางสังคมศาสตร์ สังคมสงเคราะห์ศาสตร์และสวัสดิการสังคมจากแหล่งต่าง ๆ โดยการทบทวนวรรณกรรมนี้ผู้วิจัยเน้นการบูรณาการกันระหว่างฐานคิดพุทธปรัชญากับศาสตร์สาขา

ต่าง ๆ ดังกล่าว ซึ่งในที่นี้ผู้วิจัยจะเรียกว่า “พุทธบูรณาการศาสตร์” ทั้งนี้ เพื่อสร้างกรอบแนวคิดของการสังเคราะห์งานวิจัยเชิงคุณภาพในเบื้องต้น อนึ่ง การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้อาศัยวิธีวิทยาการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพ (qualitative meta research) ซึ่งเป็นวิธีวิทยาการวิจัยเชิงสังเคราะห์ตีความหมาย (interpretive research) ในประเด็นการออกแบบการวิจัยเพื่อศึกษาความน่าเชื่อถือของงานวิจัยแต่ละเรื่อง โดยศึกษาปฏิสัมพันธ์ระดับมหัพภาคระหว่าง 4 องค์ประกอบ คือ พุทธศาสนา-ผู้วิจัย-การสร้างองค์ความรู้-ระบบสังคม (โครงสร้างสังคม) ซึ่งจะนำไปสู่การวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อค้นพบจากงานวิจัยต่าง ๆ เพื่อศึกษาองค์ความรู้ทางพุทธปรัชญา/พุทธจริยศาสตร์ ในเรื่อง “การสังเคราะห์องค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิด บทบาท และการประยุกต์ใช้พุทธธรรมในการพัฒนาสังคม: วิธีวิทยาการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพ” ในที่สุด ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเสนอเป็นกรอบแนวคิดทฤษฎี และกรอบแนวคิดทฤษฎีนี้สามารถยืดหยุ่นหรือเปลี่ยนแปลงได้ตามความเหมาะสม ดังแผนภูมิที่ 2.1 ข้างล่างนี้

แผนภูมิที่ 2.1

สรุปกรอบแนวคิดในการสังเคราะห์งานวิจัย: วิธีวิทยาการวิจัยอภิมานเชิงคุณภาพ

